

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23-140.

NEGYEDIK ÉVFOLYAM.

HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1895.

TARTALOM.

I. A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. (III.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i>	321
II. EPIKUROSI TANA AZ ÉLVEZETRŐL. (II.) — <i>Jannsentől</i> . . .	354
III. ÉKESSZÓLÁS A MŰVÉSZETEK KÖZT. — <i>Hegedűs Istvántól</i> . .	379
IV. EGY HUMANISTA KÖLTŐ. — <i>Várnai Sándortól</i>	400
V. PARLAMENTI REFORM. (II.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	420
VI. IRODALOM. <i>«Annales de l'école libre des sciences politiques.»</i> — <i>«Revue philosophique.»</i> — <i>«Revue politique et parlementaire.»</i> —n—r. — Stange: <i>«Die christliche Ethik in ihrem Verhältniss zur modernen Ethik.»</i> — Gutberlet: <i>«Die Willensfreiheit und ihre Gegner.»</i> Dr. Szlavik Mátyás. — <i>«Kossuth iratainak V. kö- tete.»</i> — Dr. Simon József Sándor: <i>«Az egységes és realis ter- mészet-philosophia alapvonalai.»</i> — Dr. Finkey Ferenc: <i>«Az egység és többség tana a büntető jogban.»</i> —n—r.	432

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Harmadik közlemény. —

A z o r s z á g g y ű l é s.

A magyar országgyűlés azon öt nemzetgyűléseknek a változott viszonyokhoz alakult folytatása, melyeken az egész nemzetet érdeklő ügyek tárgyalattak, ú. m. a vezért, a nagygyulát, a harkászt és más nemzeti főtisztviselőket választották, a vezér és nemzet tagjai között a jogviszonyokat és az alkotmányt szabályozták, a nemzet és vezér ellen vétők felett ítélték stb.

Már Gejza vezér mellőzte a nagy nemzeti gyűlések összehívását és magához iparkodott ragadni azon állami teljhatalmat, melyet előbb a nemzetgyűléseken gyakoroltak. Szent István pedig akkor, a mikor a törvényhozás főtényezőjévé a királyi tanácsot tette, nem tett egyebet, mint a már kezébe összpontosított hatalom egy részét a nemzet előkelőivel is megosztotta.

Ezen királyi tanács azonban már nem volt azon souverain határozó gyülekezet, mint a milyen a nemzetgyűlés vala, hanem csupán a királynak segéd és tanácsadó testülete, mert az új királyság arra törekedett, hogy az eddig a nemzetgyűlésnél levő souverain hatalmat minél nagyobb mérvben, de mindenesetre legalább formailag magához ragadja.

Istvánnak sikerült a nemzet tagjai előtt oly tekintélyre tenni szert, hogy annak segélyével a pogányság lázadásainak

leveretése után a hatalom az ő kezében egész haláláig zavartalanul megmaradhatott, mert ő mérséklettel kezelte azt és a nemzetnek befolyásosabb tagjait udvarába és tanácsába bevévén, vagy ispánságokra alkalmazván, azoknak a közügyekben tevékeny részt engedett és hiúságait is kielégítette; de utódai, Péter és Aba Sámuel alatt, kik önkénykedni kezdtek, kitört a kedélyek elfojtott vihara és I. Béla alatt már felújítani látjuk a közel egy század óta mellőzött tömeges nemzetgyűléseket.

Természetes, hogy ezen nemzeti vagy országgyűlések már nem voltak azonosak azon ősi nemzetgyűlésekkel, melyek még a vezérek korában divatban voltak, mert időközben a nemzet is megszokta a királyság intézményét és megbarátkozott azzal, hogy az állami hatalom a király kezében legyen, a ki nem többé a nemzeti határozatok végrehajtója, hanem legfőbb törvényhozó, kormányzó és bíró; de azon törekvés, hogy a nemzet az állami hatalom gyakorlására minél nagyobb befolyást szerezzen, ezen országgyűléseken kezdett ismét érvényesülni; a miért is azoknak összehívását a Kálmán után következő királyok elkerülni szerették.

Egyben azonban ezen országgyűlések továbbra is meggyeztek az ősi nemzetgyűlésekkel és pedig abban, hogy itt nyilatkozott meg a nemzeti közakarat, ennél fogva a királynak azon rendeletei, melyek az országgyűlésen egybesereglett nemzetnek helyeslésével adattak ki, különös erővel bírtak, melyek a király egyoldalú akaratából többé meg nem változtathatók. Ezen királyi rendeletek ünnepélyes formában, a privilegium formájában keltek, végzeményeknek, decretumoknak neveztettek és a souverain állami akarat souverain formában való megnyilatkozásának tekintettek.

Az országgyűlés tehát végeredményében ugyanolyan hatalommal bírt, mint az ősi nemzetgyűlések és csupán az országgyűlés egyes alkotó részei között változott meg a viszony.

Mert a míg hajdan a nemzeti gyűléseken a határozó, megerősítő és szentesítő hatalom főképen az egyesereglett népnél volt és a vezér és más nemzeti főhivatalnokok csak vezetői, tanácsadói voltak a tömegnek: addig az Árpád-korbeli magyar országgyűléseken egyesereglett nép csak a panaszok előadására, a törvénykezésnél való tanuskodásra és a fejedelem által tervbevett törvények feletti véleménynyilvánításra jelent meg az országgyűlésen, de a határozó és szentesítő hatalom a fejedelemnél volt és a törvények általa adattak és hirdették ki.

A szent korona tanában azon elv jut kifejezésre, hogy az állami teljhatalom csakis az országgyűlésen juthat érvényre, mert az állami közhatalom a szent koronában összpontosul,¹ ez pedig csak ott fejthette ki teljes működését, a hol annak egész teste (totum corpus s. regni coronae) jelen van, vagyis a hol annak viselője is, t. i. a király és tagjai (membra s. regni coronae), t. i. az országos nemesek jelen vannak, azaz az országgyűlésen.²

Eltekintve a nemesek személyes megjelenésének jogától az országgyűlés jelentősége, feladatai és hatásköre, nemkülönben hatalmának történeti alapja ma sem változott és így ma is elmondhatjuk, hogy a magyar országgyűlés a szent korona megelevenedett teste, ennélfogva magában foglalja mindazokat, kik a szent korona testét képezik és gyakorolja mindazt a hatalmat, mely a szent koronát megilleti.

¹ Werbőczy II. r. 3. cz. 2. §.

² Az országgyűléseken a királyi hatalom korlátozása iránti küzdelmek III. András alatt már célzt értek, majd Zsigmondtól kezdve újból megindultak és Hunyadi János idejében már annyira mentek, hogy a király csak annyi hatalommal bírónak tekintett, a mennyivel őt az országgyűlés felruházni jónak látta. Werbőczy már határozottan állítja fel azon tant, hogy a királyi hatalom az országgyűlés átruházásából származik, hiszen ez a választási monarchia alapelvét képezi.

Ebben az értelemben fogva fel az országgyűlést, az alatt nem csupán a törvényhozó testületet (a multban országgyűlésre egybesereglett karokat és rendeket, a jelenben a képviselő- és főrendiházat) kell értenünk, hanem a királyt és a nemzetet képviselő karokat és rendeket, illetőleg újabban a királyt és a két törvényhozó testületet együtt, mert ezeknek a factoroknak összműködése hozza létre a souverain állami akaratot, melyet e factorok külön-külön egyoldalúlag meg nem változtathatnak.

De ha nincsen koronás király, a szent korona hatalma visszaszáll arra a testületre, mely az egész nemzet akaratát képviseli; visszaszáll pedig oly célból, hogy az a testület valakit királylyá koronázzon, tehát önmagát teljessé tegye és hatalmának azt a részét, mely rendes viszonyok között a királyt illeti, a királyra átruházza.

És így a nemzeti akaratot képviselő testület különvállik a királytól, s mint ilyen is, országgyűlésnek nevezetik, mert hiszen a király ő nélküle nem végezhet — csak bizonyos tekintetben — souverain formában állami ténykedést.

Az országgyűlés választja és koronázza a királyt, viszont a király hívja össze és oszlatja fel az országgyűlést és így a királyi hatalom a nemzetet képviselő országgyűléstől átruházás folytán származik, de viszont a király szabályozza az országgyűlés működését.

Alkotmányunk jelen állása mellett tehát a királyi hatalom az országgyűlés által a királyra ruházott oly állami hatalomnak tekinthető, a melynek egy része a törvényekben az országgyűlés által a királyra oly módon ruházott, hogy azt a király országgyűlésen kívül is gyakorolhatja, míg más részét csak az országgyűlésen és azzal együtt.

Mintthogy az állami hatalomnak az a része, mely a király által országgyűlésen kívül gyakorolható, szintén csak az országgyűléstől származik: igen természetes, hogy a király ezen

hatalom gyakorlásában is az országgyűlés által befolyásoltatott és befolyásoltatik ma is, mert a király a reáruházott jogokat más tényezőktől függetlenül gyakorolja ugyan, de nem korlátlanul.

Így a királyt illeti az országgyűlés összehívásának joga, de a király e jogát nem gyakorolhatja önkényűleg és nem teheti, hogy országgyűlést éveken át ne hívjon össze, mert azt, hogy mennyi idő alatt tartozik az országgyűlést összehívni, törvény határozza meg; így a király nevezi ki az állami tisztviselőket és bírákat; de nem nevezhet ki akárkit, hanem csak azt, a ki törvény szerinti képesítéssel bír; így a király rendeletileg megállapíthatja közegeinek kötelelességeit, de nem parancsolhatja nekik azt, a mit a törvény tilt.

Az 1687. évi 4. t.-cz. óta azonban alkotmányunknak egyik alapelvévé vált, hogy a király még törvénysértés esetén sem vonható felelősségre, sőt azelőtt is, a míg a felelős királyság állott fenn, oly nehézségekbe ütközött a királynak felelősségrevonása, hogy az országgyűlésnek már akkor kellett módokról gondoskodni arra nézve, hogy a királyi kormányzatot ellenőrizhesse és annak menetére befolyhasson, a nélkül, hogy magát a királyt kelljen felelősségre vonni.

Hogy a hazánkban annak idejében fennállott nehéz viszonyok között mennyire nem sikerült az országgyűlésnek a királyi kormányzat vitelére befolyását érvényesíteni és a király tanácsosai és az országos főtisztviselők felelősségének elvét — mely annyi törvényünkben kifejezésre jut — keresztülvinni, azt az előző fejezetekben már kimutattam. Mindazonáltal az ott felsorolt törvények igen becses határozmányai alkotmányunknak, mert kiegészítésül szolgálnak az 1848. évi törvényekben foglalt intézményeinknek és megállapítják azt az elvet, hogy a király tanácsosai és kormánya az országgyűlésnek feltétlenül felelősek.

Azáltal ugyanis, hogy a királyi kormányzat ellenőrzé-

sének joga magából a magyar országgyűlésnek természetéből következik; továbbá azért, hogy alkotmányunk értelmében a király semmit sem tehet magyarok tanácsának meghallgatása nélkül, az országgyűlésnek a végrehajtó hatalom miképeni gyakorlására való befolyása alkotmányunk szellemében levőnek tekintethető.

Mielőtt azonban a felelősség elvének mai alkotmányunk szerint való érvényesülését fejtegetném, szükségesnek látom kifejteni a magyar országgyűlés alkotó részeinek egymáshoz, a nemzethez és a királyhoz való viszonyát, mert csak így érthetjük meg a magyar felelős ministerium állá-át és helyzetét a magyar alkotmányban, ha ezek iránt tájékozva vagyunk.

Az országgyűlés a maga egészében az összes állami hatalom letéteményese. De az állami hatalom nem nyilvánul mindig csak az országgyűlésen, mert az országgyűlés az állami hatalom egy részét souverain formában kifejezett állami akarral, azaz törvényben a királyra, mint az ország szent koronájának viselőjére ruházta és ezáltal a királyt tette az állami hatalom egy részének kizárólagos letéteményesévé; úgy, hogy az államélet bizonyos terén a király az ő segéd-szerveivel az országgyűléstől függetlenül működik és működése csak annyiban tartozik az országgyűlésre, a mennyiben a királynak önálló hatalmi körében sem szabad megsérteni azon törvényeket, a melyeket az országgyűlésen alkotott. Az 1687. évi 4. t.-cz. meghozatala előtt a király ezen törvények megtartásáért az országgyűlésen egybesereglett nemzetnek, a melynek akaratából és választása következtében bírta a királyi hatalmat, világosan felelőssé volt téve, a mint azt már fennebb kimutattam.

Az említett törvény által azonban a fejedelem az országgyűlés előtti felelősség alól teljesen fölmentetvén, attól a hatáskörébe utalt teendők körében annyira függetlenné vált, hogy

az ő kormányzati cselekményei országgyűlési beavatkozásnak tárgyát többé nem képezhetik.

De az országgyűlés a politikai magyar nemzetnek törvényes, független és felelőtlen képviselője, mert hiszen hajdan az egész politikai nemzet, azaz az összes nemesség hivatott meg az országgyűlésre és csak a mohácsi vész óta vált közönségessé, hogy személyesen csak a főpapság és főnemesség hivatott meg, a köznemesség pedig csak megyénként küldött követői által. Ennélfogva a képviselői országgyűlés a tömeges gyűlések kétségbevonhatlan jogutódja.

Ezen új szokás az országgyűlésnek azon jellegén, hogy az a nemzet összességét képviseli, mitsem változtatott, sőt az országgyűlés még akkor is a nemzet törvényes képviselője maradt, a mikor a kéttáblás rendszer honosult meg, daczára annak, hogy csak az alsótáblán jelentek meg az akkori politikai nemzet választott képviselői, a felsőtáblán pedig a főpapság és főnemesség személyesen volt jelen.

De a felsőtábla azért jogilag éppen olyan fontos tényezője maradt a nemzeti közakarat kifejezésének, mint az alsótábla, a hol a nemzeti közakarat tényleg nyilvánult. Mindkét tábla ugyanazon jogokkal bírt, ugyanazon ténykedést fejtette ki, és eltekintve összealkotási módjuktól, a két tábla között nem volt semmi különbség.

Az alsótábla az 1848. évi V. t.-cz. által népképviselői alapon képviselőházzá szerveztetett, mi által aristokratikus jellegét elveszté és a főrendiháztól, mely továbbra is aristokratikus testület maradt, alkotó elemeire nézve lényegesen különbözővé vált; de jogi tekintetben úgy a képviselőház, mint a főrendiház ugyanaz maradt, a mi volt, t. i. a nemzeti közakarat kifejezésére hivatott országgyűlésnek ugyanazon jogkörrel és ugyanazon hivatással bíró két független és felelőtlen testülete.

A főrendiháznak az 1885. évi VII. t.-cz. által történt

újjászervezése sem változtatott a helyzeten és jogilag a két ház ma is ugyanazon feladatokkal bír, mint bírt hajdan, a míg mind a két testület aristokratikus alapokon volt szervezve.

Így mindkét házat megilleti a törényhozásban való részvétel, a királyválasztás és koronázás, a koronázási hitlevél szövegének megállapítása, a nádor és koronaörök választása, a költségvetés és az újonczok évenkénti megszavazása, a kormányzat ellenőrzése stb., mindkét ház az öt megillető jogokat egyaránt gyakorolja is és alkotmányunk értelmében felfogásuknak kifejezésében sem a király, sem az országgyűlésen kívül álló tényezők által jogi kényszerrel meg nem akadályozhatók, senki által felelősségre nem vonhatók.

Minthogy azonban a főrendiház nem oly elvek alapján van szervezve, a melyek a nemzeti közakarat hű kifejezésének garantiáit magukban foglalják, továbbá azáltal, hogy tagjai között sokakat számlál, a kik állásuknál fogva a királytól, vagy más, az országgyűlésen kívül álló tényezőktől erős erkölcsi függésben vannak, viszont a nemzeti közvélemény által erkölcsi eszközökkel sem eléggé befolyásolhatók; a képviselőházzal szemben, mely a nép választott képviselőiből áll, erkölcsi súlyából sokat vesztett és nem alkalmas többé arra, hogy a változott viszonyok mellett is ugyanoly szerepet töltsön be az állami életben, mint a népképviselő elvén alapuló képviselőház.

De miután azon okok, a melyek a főrendiház szerepét és feladatát befolyásolják, nem annyira jogi, mint inkább erkölcsi természetűek: igen természetes, hogy a főrendiház főképen ott szorul háttérbe a képviselőházzal szemben, a hol nem a jogi, hanem inkább az erkölcsi tényezőknek jut szerepök.

Minthogy pedig a parlamentararis kormányrendszer életbe léptetése óta a kormány politikai felelőssége képezi a leg-

inkább alkalmazható eszközt arra, hogy a kormányzat a nemzeti közvéleménynek megfelelő és tetsző irányban vitesék, a kormány pedig a képviselőház többségétől, valamint a képviselőház a nemzettől főképen erkölcsi függésben van és így a politikai felelősség érvényesítésénél is erkölcsi tényezők játsszák a főszerepet; a magyar főrendiház épen ezen a téren, azaz a kormányzat ellenőrzésének s leginkább a kormányzat iránya befolyásolásának terén vált másodrendű tényezővé a képviselőházzal szemben.

De épen azért, hogy a főrendiház nem alkalmas arra, hogy a kormány politikai irányát meghatározza vagy befolyásolja és így a rendes viszonyok között nem is válhatik a politikai párttusák mindennapi harczerévé: igen is alkalmassá vált arra, hogy azon esetekben, a midőn a kormány hivatalos működésében büntetésre méltó cselekedeteket követ el, felette mint bíró ítéljen, vagy a bíróság e célra általa választassék, mert így remélhető, hogy a politikai párttusák által kevésbé befolyásolt főrendiház inkább lesz képes részrehajlatlanul és igazságosan eljárni, mint a képviselőház, a mely a politikai pártok harcának folytonosan színtere.

Ezen helyzetnek előrelátása és Angolország példája vezethette tehát a magyar törvényhozást akkor, a mikor az 1848. évi III. t.-cz. 33. §-ában a ministerek vád alá helyzetését az alsótáblára, a 34. §-ban pedig a bíraskodást a felsőtábla által saját tagjai közül választandó bíróságra bízta.

Az alsótáblának népképviseleti alapon történt szervezése, a két tábla közös üléseinek megszorítása, az 1848. évi III. t.-cz. 33. és 34. §-ának idézett rendelkezése, továbbá a parlamentáris kormányrendszer behozatala azt eredményezték, hogy az országgyűlés két háza egymástól jobban különvált és ma már különálló és nem egy és ugyanazon hivatással bíró tényezői az országgyűlésnek.

Ma már bátran mondhatjuk, hogy a magyar ország-

gyűlés három tényezőtől áll, ú. m.: a királyból, a képviselőházból és a főrendiházból, mely három tényezőnek a souverain állami akarat létrehozása körül sok tekintetben egymástól különböző hivatása van.

A király feladata, hogy szabályozza az országgyűlés működését és ministerei által vezettesse annak tanácskozásait; a képviselőház hivatása kifejezésre juttatni a nemzeti közvéleményt és ellenőrizni a királyi kormányzatot; a főrendiház pedig hivatva van őrködni a felett, hogy a pártzenvedély ne hozhasson létre oly törvényeket, melyek előreláthatólag felforgatják az alkotmányt, mert a párturalom érdekében feláldozzák a nemzet jogait, vagy megcsonkítják a királyi hatalmat.

A király, a képviselőház és a főrendiház, mind a hárman jogilag függetlenek egymástól és felelőtlenek mindenkivel szemben, úgy egyenkint, mint együtt összevéve, azaz mint országgyűlés. Mert habár az országgyűlés tagjai egyenkint a királynak ezen minőségükben is mint alattvalói szerepelnek és egyenkint akár az illető háznak, akár a rendes hatóságoknak hatalma alatt állanak, mindazonáltal mint testületek, határozataikért sem a király, sem más által felelősségre nem vonhatók, meg nem büntethetők, mert hiszen a királyi hatalom is az országgyűlés átruházásából eredt és így több hatalommal a király sem bírhat, mint a mennyi az országgyűlés által az idők folyamán törvények által reáruháztatott. Oly törvényünk pedig, mely akár a királyt, akár más tényezőt, valamely háznak felelősségrevonásával felhatalmazott volna, nincsen.

Erkölsileg azonban az országgyűlésnek mind a három tényezője egyaránt felelős, és oly intézmények, a melyek az ő erkölcsi függősöket és felelősségérzetüket növelni vannak hivatva, alkotmányunkban nem ismeretlenek.

A király erkölcsi felelősségérzetének növelésére szolgál a koronázás intézménye, melynek szertartásai minden

királynak felavatása alkalmával emlékezetébe hozzák, hogy királyi hatalmát a nemzet akaratából és a nemzetet képviselő országgyűléstől átruházás folytán törvény alapján nyeri, ennélfogva kötelessége az a törvények szerint és a nemzet érdekében gyakorolni. Továbbá a király koronázása alkalmával az ország alkotmányát biztosító királyi hitlevelet tartozik kiadni és az ország törvényeinek és szokásainak megtartására az országgyűlés előtt az esküt letenni. A koronázás az alkotmány leghatalmasabb erkölcsi biztosítója és a trónörökösnek a *pragmatica sanctio*ban világosan kikötött, nélkülözhetlen feltétele.

A király tehát a koronázás intézménye következtében oly szoros erkölcsi függésben van a nemzettől, hogy a nemzeti közakaratnak ellene nem szegülhet a nélkül, hogy a törvényes rendet fel ne forgassa és ezáltal saját sérthetlenségének és felelőtlenségének biztosítóit meg ne rongálja.

A képviselő- és főrendiház erkölcsi felelőssége bővebb fejtegetéseim tárgyát nem képezheti, mert oly nagy testületeknél, mint az országgyűlés két háza, csakis az egyes tagok felelősségének meghatározásáról lehet szó, mivel az országgyűlés egyes tagjai erkölcsi felelősségének mérvéből lehet csak arra következtetni, hogy maga a ház mennyiben lehet felelős. Testületeknél pedig a felelősség érzülete abban a mérvben fog, a mily mérvben nő azok tagjainak száma.

A mint már előbb kifejtettem, az alsótábla tagjai közül a megyék követei nemcsak erkölcsileg voltak felelősek megyéikkel szemben, hanem az utasítás betartásáért fegyelmileg is felelősségre voltak vonhatók és vármegyéik által visszahívhatók. Sőt több helyütt, különösen Erdélyben az is szokásban volt, hogy a vármegyék követei az utasítás betartására esküvel is köteleztettek.

De a mióta nem a megyék követei, hanem a választókerületek képviselői képezik az alsótáblát, a kik nem vala-

mely jogi személyt vagy hatóságot képviselnek, mint a megyei követek, hanem a választókerület által azért küldetnek, hogy az országgyűlésen szabadon járjanak el, s miután megbízatásuk ideje törvény által meg van határozva, a nélkül, hogy a választókerület a törvényes idő letelte előtt őket visszahívni jogositva volna, a képviselők oly fegyelmi felelősséggel, mint a minővel a megyei követek tartoztak megyéikkel szemben, választóikkal szemben nem tartoznak.

De azon erkölcsi kapocs, mely a képviselő és választó között azáltal keletkezik, hogy a választókerület választói többségének akarataból és bizalmából nyerte képviselői megbízatását, a képviselőt erkölcsileg kötelezi arra, hogy az országgyűlésen azon elveknek keresztülviteléért küzdjön, a melyek alapján megválasztatott. És minél erőteljesebben fejlődik ki az érdeklődés a politika iránt, annál nagyobb is lesz ezen erkölcsi felelősség, mely a társadalom segélyével valóságos politikai felelősséggé is fejlődhetik a képviselő és választói között.

Sajnos, hogy nálunk nincsen szokásban a képviselők részéről a ház megalakulásakor semmiféle eskü vagy fogadalom letétele, mint Angliában¹ vagy Észak-Amerikában² és így arra, hogy a képviselő hivatását legjobb lelkiismerete szerint és a köz érdekében töltsse be, még ezen egy erkölcsi biztosíték is hiányzik.

Annak pedig, hogy a képviselő választása alkalmával adott programjához hű legyen, egyetlen biztosítéka az, hogy a mandatum csak ideiglenes (jelenleg öt évi) tartamú és az új választások alkalmával a kerület elfordulhat tőle és mást tisztelet meg bizalmával.

De a történelmi múlt, az utasítások rendszere, nem

¹ Concha : Újkori alkotm. II. 170. l.

² U. o. : I. 243. l.

vesztette el végképen hatását és újabb időkben — még pedig társadalmi úton — a mult idők fegyelmi felelősségét a képviselő politikai felelősségének fejlődése kezdi helyreépíteni.

A politikai élet is mindinkább erőteljesebbé válik és az országgyűlés tárgyalásai iránt mindinkább szélesebb körben kezdenek érdeklődni.

Ennek azután természetszerű következménye az lesz, hogy a választókerületek egyes kérdésekben képviselőjük mellett vagy ellen tüntetnek, állást foglalnak; és ha a képviselő és választókerülete polgárai között nézetellentétek nyerne kifejezést, a képviselőre erkölcsi kötelesség, hogy kerületét álláspontjáról vagy meggyőzni iparkodjék, vagy új választás alá bocsássa mandatumát.

A társadalom kezdi figyelemmel kísérni az egyesek politikai magatartását és ha a politika iránti érdeklődés oly mérvben fog fokozódni, mint a mily mérvben fokozódni látszik, az oly képviselő, ki kerületével nyílt ellentétbe keveredett és ebből nem vonja le a következtetést, társadalmilag lehetetlenné fog válni, mert a magyar felfogás azt tartja, hogy a képviselő választóinak politikai magatartásáért felelni tartozik.

A főrendiház tagjai oly különböző elemekből állanak, hogy azokra a legkülönbözőbb befolyások szoktak érvényesülni.

Az egyházi főrendek szoros erkölcsi függésben vannak egyházuktól, az örökös világi főrendek pedig, miután legnagyobb részük királyi kegynek köszönheti családjá előnyös helyzetét, traditionalis ragaszkodással viseltetnek az uralkodó politikai óhajai iránt és erkölcsi függésben vannak az udvari köröktől. Ugyanígy azok, kik mint udvari főméltóságok foglalnak helyet a főrendiházban.

Az élethossziglan kinevezett főrendiházi tagok pedig azon kormányférfiaktól vannak erkölcsi függésben, a kiknek kineveztetésüket köszönhetik.

A főrendiház többi tagjai ezen kategoriákkal szemben oly elenyészőek, hogy azok erkölcsi függésének fejtegetése vizsgáladásunk körén kívül esik.

A főrendiházban tehát egyházi, udvari és kormánybefolyás érvényesül, de a nemzeti közvélemény befolyása nem és ez a főrendiház szervezetének legnagyobb hibája, mert hiszen a főrendiháznak, mint már említettem, az volna a feladata, hogy az alkotmányt felforgató törvényhozási intézkedéseknek ellene mondjon akkor, ha a képviselőház ilyeneket a pártszenvédélytől elvakítva megkísérteni merészelné, de hivatása semmiesetre sem lehet az, hogy a magyar törvényhozáásban a mult időknek épen nem nemzeti jellegű avult hagyományait képviselve, a haladásnak gátjául szolgáljon. Már pedig a nemzeti étellel szoros összeköttetésben nem álló tagjainak túlnyomó száma következtében mai főrendiházunk csak erre lehet alkalmas.

Épen azért a főrendiház mindaddig nem fog beleilleni a parlamentáris kormányrendszer országgyűlési tényezői közé, a míg oly szervezetet nem nyer, hogy abban a nemzet történelmi hagyományainak képviselote mellett a nemzet magasabb értelmiségének a pártharczokba bele nem vont oly elemeinek befolyása is érvényesül, a kik a nemzeti közvéleménnyel szorosabb érintkezésben vannak, de az udvari befolyásoktól teljesen függetlenek.

Ha 1848-ban az alsóház szervezésénél teljesen mellőztük a törvényhatósági képviseletnek történelmileg fejlődött rendszerét, nem lett volna szabad mellőznünk azt a főrendiház újrászervezésénél, mert a törvényhatósági képviselet rendszere bizonyára oly elemeket juttatott volna a főrendiházba, melyek a mellett, hogy nem idegenek a nemzet történelmi hagyományaitól, egyszersmind nem vesznek activ részt a köznap-i pártharczokban és eléggé függetlenek minden hatalomtól, a nélkül, hogy összeköttetésben ne állnának a nemzet értelmiségének közvéleményével.

A magyar ministerek helyzete az országgyűlésen.

Az 1848. évi III. t.-cz. felállítja és szervezi a független felelős ministeriumot. A ministerium áll egy elnökből, s ha az maga tárczát nem vállal, nyolcz, illetőleg 1868 óta kilencz ministerből. A ministerium hatáskörébe utaltatnak mindazon tárgyak, melyek eddig a m. királyi udvari cancellariának, a helytartó-tanácsnak és a kir. kincstárnak (udvari kamarának) — ideértve a bányászatot is — köréhez tartoztak, vagy azokhoz tartozniok kellett volna, s általában minden polgári, egyházi, kincstári, katonai és általában minden honvédelmi ügyek, tehát az összes országos kormányzat.

Az országos kormányzat egyes ágai élére egy-egy minster állítatott, a ki alá az illető osztályfőnökök vezérlete alatt a kellő hivatalos személyzet rendeltetett.

Vizsgáljuk már most, hogy mily helyzetben van ezen ministerium a királylyal és az országgyűlés két házával szemben.

Hogy a ministerium első sorban királyi szerv, az kitűnik az 1848. évi III. t.-cz. 11. §-ának azon rendelkezéséből, mely szerint a minsterelnököt a király vagy királyi helytartó nevezi ki és ministertársainak legfelsőbb megerősítése is csak őt illeti. De még inkább érvényre emeli a ministerium királyi jellegét az 1867. évi VIII. t.-cz., mely rendel, hogy az összes ministereket ő felsége nevezi ki s a minsterelnök e tekintetben csak előterjesztéssel él.

Az 1848. évi III. t.-cz. 3. §-a szerint ő felsége s az ő távollétében a nádor s kir. helytartó a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében a független magyar ministerium által gyakorolják s bármely rendeleteik, parancsolataik, határozataik, kinevezéseik csak úgy érvényesek, ha a Budapesten székelő ministerek egyike által is aláíratnak.

Ezen intézkedés következtében, melyet az 1867. évi VII. t.-cz. oda módosított, hogy ő felsége a végrehajtó hatalmat a törvények s alkotmány alapján a magyar ministerium által személyesen gyakorolja, a ministerium a királynak oly kormányzati segédszerve, a melynek tudtán kívül, a melynek mellőzésével a király semmiféle kormányzati cselekményt érvényesen nem végezhet, tehát a királyi kormányzatnak nélkülözhetlen, mellőzhetlen és egyetlen főszerve, ennél fogva a ministerek a királynak kizárólagos helyettesei, a királyi rendeletek szükségképeni kiadói és foganatosítói.¹

Az 1848. III. t.-cz. 28. §-ának azon intézkedése, hogy a ministerek az országgyűlés mindenik táblájánál ülésel bírnak s nyilatkozni kívánván meghallgatandók, még élesebben kiemeli a ministerek azon minőségét, hogy ők a király végrehajtó hatalmának képviselői, mert ezen rendelkezés módot nyújt a királyi kormányra, hogy az országgyűlés bármely házának tárgyalásait figyelemmel kísérje s egyszerűs mind nyilatkozatai által annak menetét is befolyásolja.

De ugyanezen törvény a ministereket az országgyűléstől függésbe is hozza és olybá tünteti fel, mint az országgyűlés ellenőrzésének alárendelt és előtte minden cselekményért számot adni tartozó hatóságot, mely a királynak végrehajtó hatalma gyakorlásában azért mellőzhetlen, hogy a királyi kormányzat folyton az országgyűlés ellenőrzése és felügyelete alatt maradjon.

A 4., illetőleg a 18. §-ok ugyanis kimondják, hogy a magyar ministeriumnak minden egyes tagja mindennemű hiva-

¹ Angolországban a cabinet, ministerium vagy kormány, mint a parlament tagjai, a végrehajtó hatalom kezelői s egyszerűs mind a király szolgálói, másfelől mint a felsőház tagjai, a parlament mindkét házában állandó bizottsága az ügyek előkészítésére és vezetésére. De a törvények mitem tudnak a cabinetről csak a titkos tanácsról. (Todd : A parlam. kormányrendszer Angliában. II. 414. l.)

talos eljárásáért felelős, továbbá, hogy mindenik minister azon rendeletért, melyet aláír, felelősséggel tartozik. Továbbá a 29. §. elrendeli, hogy a ministerek az országgyűlés mindegyik táblájánál annak kiváratára megjelenni s a megkivárató felvilágosításokat előadni tartoznak, sőt a 30-ik §. értelmében az országgyűlés mindegyik táblájának kiváratára még hivatalos irataikat is magának a táblának vagy a tábla által kinevezett küldöttségnek megvizsgálása alá bocsátani köteleztetnek.

Végre a 32., 33. és 34. §-okban a felelősségre vonás okai és az eljárás módja is meg van határozva és a 37. §-ban a ministerium kötelezve van, hogy az ország jövedelmeinek és szükségének kimutatását, s a multa nézve az általa kezelt jövedelmekről számadását országgyűlési megvizsgálás, illetőleg jóváhagyás végett évenként az alsó táblánál bemutassa.

A ministerek tehát első sorban és különösen a törvény szavaiból folyólag a királyi kormányzatnak az országgyűlés ellenőrzése alá rendelt és nélkülözhetlen legfőbb hatósági szerve. rövidebben a király végrehajtó hatalmának az országgyűlés előtt felelős képviselői.

De az 1848. évi III. t.-cz. 4., 18., 29. és különösen a 30. §-aiban foglalt rendelkezések következtében, inkább a törvény szelleméből, mint szavaiból kimagyarázhatólag, a ministerium az országgyűlés két házától, de különösen a képviselőháztól nemcsak függő helyzetbe, hanem azzal oly szerves összeköttetésbe jut, hogy a ministerium hivatalát csak addig töltheti be sikerrel és csak addig működhet áldásosan és zavartalanul, a míg az országgyűlés által, de különösen a nagyobb erkölcsi súlylyal bíró képviselőház többsége által támogatatik. Mert ha a ministerium nem bírja az országgyűlés többségének bizalmát, minduntalan ki van téve annak, hogy az országgyűlés egyik vagy másik házának határozata

következtében minden kormányzati cselekménye miatt folytonos zaklatásnak van kitéve és még a titkos természetű iratoknak is előmutatására és ezáltal a belső ügyeknek bizonyos körben nyilvánosságra hozására van kényszerítve, a mi a jó kormányzást megakaszthatja, sőt lehetetlenné is teheti.

Ehhez járul az is, hogy a ministerek a törvény 31. §-a értelmében az országgyűlés egyik vagy másik házának tagjai is lehetnek, sőt a parlamentaris kormányrendszer szelleme azt meg is kívánja. Ezt a magyar országgyűlési gyakorlat oda fejlesztette, hogy a ministerek lehetőleg a képviselőház tagjai legyenek, ez alól csak a király személye körüli miniszterre engedtetvén kivétel és a ministerium egy-két oly tagjára nézve, a kik már különben a főrendiház tagjai.¹

És ha az, hogy a ministerek valamennyien, különösen pedig a miniszterelnök a képviselőháznak, egy-kettő pedig közülök a főrendiháznak szavazattal bíró rendes tagja legyen, nem is szükségképeni követelménye alkotmányunknak, mindazonáltal ez oly morális követelmény, hogy a nélkül ministeriumot Magyarországon képzelni nem is lehet, mert egy ily ministeriumnak az ország kormányzásához szükséges tekintélye sem az országgyűlés előtt, sem a nemzet előtt nem volna. És ha ehhez még hozzáveszszük azt, hogy a királynak a miniszterelnököt az országgyűlés többségben levő pártjának vezéregyéniségei közül illik kinevezni, a ministerium mintegy az országgyűlés bizalma folytán az országgyűlés testéből kinövő hajtásnak tekinthető. Ezen körülmények a

¹ Angliában előfordult az is, hogy sokkal több volt a peer, mint a képviselő. Így Addington kormányában 1801-ben öt peer, négy képviselő; Pitt kormányában 1804-ben tíz peer, két képviselő. De ma tanácsosnak tartják, hogy a többség a képviselőház tagja legyen. A miniszterelnök a reformbill óta többnyire peer volt. (Todd: A parlam. kormányrendszer Angliában. II. 556–560. l.)

ministeriumot úgy tüntetik fel, mint az országgyűlés bizalmából a király és az országgyűlés közötti közbenjárót.

De a ministerek kettős állását, mely szerint egyrészt a király végrehajtó hatalmának kizárólagos szervei és képviselői, másrészt az országgyűlésnek bizalmi férfiai, legjobban kifejezésre juttatja királyi tanácsadói minőségük.

A ministereknek királyi tanácsadói minőségük, illetőleg a ministerium királyi tanácsi jellege önként következik a dolog természetéből, mert tanácsadásra legilletékesebb az, kit a felelősség terhel és ki a foganatosításra van hivatva. De kitűnik ez az 1848. III. t.-cz. 17. §-ából is. Ezen szakasz ugyanis így szól: «Az összes ministerium tanácsülésében, midőn ő felsége, vagy a nádor királyi helytartó abban jelen nincs, a miniszerelnök elnököl, ki a tanácsot, midőn szükségesnek látja, mindenkor összehívhatja.»

E szakasz tehát a ministeriumot tanácsnak nevezi, még pedig oly tanácsnak, melyben esetleg a király elnököl. Már pedig mi egyébért elnökölne ott a király, ha nem azért, hogy a ministerek tanácsát meghallgassa? Vagy mi célja volna a miniszerelnök elnöklete alatt tartandó és általa bármikor összehívható tanácsüléseknek, ha a ministerium nem volna egyéb, mint a király akaratát foganatosító legfőbb országos hatóság? Hiszen akkor az ily tanácsülés teljesen felesleges volna, mert hiszen a ministeriumnak nem volna más feladata, mint utasítást kérni a királytól és azt végrehajtani.

De a ministerek királyi tanácsadói minőségét lehet következtetni az 1848. III. t.-cz. 6. §-ából is, mely szerint a cancellária és a helytartó-tanács hatásköre a ministeriumra száll. Az 1608. évi X. t.-cz. szerint ugyanis a cancellár tagja a tanácsnak, ezt az 1791. XIV. t.-cz. is megerősíti, továbbá a helytartó-tanács is a királyi tanácsból fejlődött s ha annak tanácsadói hatósága későbbi törvényeink által elhanyagoltatott is, már tagjainál fogva sem lehetett annak ezen jellegét kétségbevonni,

mert hiszen a helytartó-tanácsnak az elnöke a nádor volt, a ki a király első tanácsadója.

A királyi tanácsadói minőség mellett szól azon parlamenti gyakorlat is, mely szerint a ministerek nemcsak azon államokban, melyeknek alkotmányából a mai parlamentarizmus kormányrendszer intézménye átvétetett, hanem nálunk is az országgyűlés mind a három tényezője által a király hivatott tanácsadóinak tekintettek, és az 1848-ik évi törvényhozásnak világosan az volt az intentiója, hogy a ministerium a királynak közvetlen tanácsadó szerve legyen.

A ministerek tehát a király tanácsosai, a kik minden hivatalos cselekményeikért és így a királynak adott tanácsaikért is az országgyűlés előtt felelősek.

Ebből következőleg bátran mondhatjuk, hogy a ministerek az országgyűlés két házának, de különösen a képviselőháznak bizalmi férfiai a király tanácsolására és az országgyűlési többség politikai irányának a király előtti érvényesítésére, tehát az országgyűlési, illetőleg a nemzeti akarat felelős leteleményesei és hivatott érvényesítői a királylyal szemben; másrésről a király végrehajtó hatalmának felelős képviselői az országgyűléssel, illetőleg a nemzettel szemben.

A ministerium ezen kettős állásánál fogva tényleg az országgyűlésnek önálló, bár annak minden tényezőjével szoros szervei összeköttetésben lévő tényezőjévé vált és összekötő kapcsot képez a nemzet képviselője és a király között. A ministerium a szent korona megelevenedett testében a fő lüktető erőt, a szívet képezi.

A ministeriumnak testületi szervezete, a miniszterelnök előkelő helyzete és azon körülmény, hogy a ministeriumnak az országgyűlési többség és a király bizalmát egyaránt bírnia kell: szükségképen maga után vonja azt, hogy úgy az országgyűlés két házával, mint a királylyal szemben a ministerek a miniszterelnökkel minden kérdésben solidárisak legyenek.

A ministerium egyes tagjai a miniszterelnök előterjesztésére és ellenjegyzése mellett neveztetnek ki és ha a miniszterelnök lemond, az egész ministeriumnak le kell mondani. Ha tehát egyes ministerek a miniszterelnökkel ellentétbe jutnak és a miniszterelnökkel solidárisak lenni nem akarnak, be kell adniok lemondásukat és ki kell lépniök a ministeriumból, hogy olyanoknak adjanak helyet, a kik a fölmerült kérdésben a miniszterelnökkel és ministeriumával egyetértének. Csakis a solidaritás által érhető el az, hogy a király a ministerek tanácsa által sikerrel befolyásoltassék és csakis így lehet a ministeriumnak az országgyűlés tárgyalásait határozott irányban vezetni.¹

A ministerium politikai irányát a miniszterelnök képviseli és az egyes ministerek a miniszterelnökkel szemben saját politikai meggyőződésüket nyilvánosan kifejezésre nem juttathatják mindaddig, a míg a ministeriumnak tagjai. A ministerium kebelében fölmerült minden vitás kérdést tehát előbb a ministertanácsban kell eldönteni és csak az egyértelmű megállapodást lehet az országgyűlés vagy a király elé terjeszteni.

Ha egyértelmű megállapodás egyáltalában nem jöhet létre, vagy az egész ministerium, vagy az egyes ministerek lemondásának kell bekövetkezni, a szerint, hogy a ministertanácsban a miniszterelnök, vagy az egyes ministerek maradtak kisebbségben.

A solidaritás szempontjából igen helyes azon angol szokás, hogy a királylyal a cabinet határozatát a premier közli és a cabinet egyes tagjai a királylyal rendszerint nem érint-

¹ Angliában 1812 óta a cabinet tagjai mindig solidárisak és solidariter felelősek egymás tetteiért; de Walpole idejében ezen elv még nem volt elismerve. (Todd: A parlam. kormányrendszer Angliában. II. 370—374. l.)

keznek.¹ Ezen szokás azonban nálunk fenn nem áll és a királynak nemcsak jogában áll az egyes ministereket a miniszterelnök mellőzésével meghallgatni, hanem ezt tényleg meg is szokta tenni. Pedig ha a király az egyes ministereknek tanácsát külön-külön kéri ki és a tanácsok egymástól eltérők, ezen eljárás a ministeriumnak solidaritását a királlyal szemben annyira megbonthatja, hogy minduntalan részleges, úgynevezett kulisszák megetti ministerválságok keletkeznek, a mi a parlamentaris élet egészséges lüktetését akasztja meg.

A közös ministerium helyzete az országgyűlésen, a delegatiókban és a magyar ministeriummal szemben.

Az 1867. évi XII. t.-cz. 27. §-ában azon ügyeknek intézésére, melyek mint Ausztriával közösek, se Magyarországnak, se Ausztriának külön kormányzata alá nem tartoznak, egy közös ministerium állítottatott fel, mely ministerium a közös ügyek mellett se egyik, se másik résznek külön ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat.

E közös ministerium három tagból áll, ú. m. a közös külügyi, a közös hadügyi és a közös pénzügyi ministerekből.

E ministeriumnak a magyar ministeriumtól eltérő szervezete mindjárt első pillanatra szemünkbe ötlük.

Először is a három közös minister közül egyik sem emeltetik a ministerium élére, egyik sem miniszterelnök.

Másodszor e ministerium nincs benne az országgyűlésben, nem avatkozhatik a special magyar ügyekbe, sem a magyar ministeriumra, vagy annak valamely tagjára, sem a magyar országgyűlés tárgyalásaira befolyást nem gyakorolhat, a magyar országgyűlés tagjai nem lehetnek, sem ott meg nem jelenhetnek.

¹ Todd: A parlam. kormányrendszer Angliában. II. 491. és I. 218. és 291. l.

Azon közvetlen összeköttetés tehát, mely a magyar ministerium és a magyar országgyűlés, de különösen a képviselőház között létezik, mely szerint a ministerek az országgyűlés bizalmi férfiai, a király tanácsolásra és az országgyűlési többség politikai irányának a király előtti érvényesítésére, a közös ministerium és az országgyűlés között fenn nem áll, a közös ministerium nem a nemzeti akaratnak letéteményese.

Vannak ugyan az 1867. évi XII. t.-cziknek oly intézkedései, a melyek a közös ministeriumot a magyar országgyűléssel közvetett összeköttetésbe hozni törekesznek, ezek a közös ügyek tárgyalására a két állam országgyűlései által kiküldött országos bizottságoknak (delegatióknak) hatáskörét megállapító intézkedések, de ezen intézkedések sem hozzák a közös ministeriumot a magyar országgyűléssel szerves összeköttetésbe, hanem a közös ministerium felelősségének és a delegatiók előtti felvilágosításadás kötelezettségének kimondása által a magyar országgyűlés egy bizottságától némi függésbe.

Az 1867: XII. t.-cz. 27. §-a, illetőleg 50. §-a szerint ugyanis a közös ministerium minden tagja mindazokra nézve, a mik köréhez tartoznak, úgyszinte az egész ministerium is együtt, oly hivatalos intézkedéseire nézve, melyeket együtt állapított meg, felelős a delegatióknak.

A 39. §. pedig kimondja, hogy a közös ministeriumnak jogában áll s midőn arra felszólíttatik, köteles is egyik bizottságnál úgy, mint a másíknál megjelenni és a delegatio által követelt felvilágosításokat szóval vagy írásban, *s ha az kár nélkül történhetik*, a szükséges iratok előterjesztése mellett is, megadni.

Lényeges különbség van azonban az 1848. III. t.-cz. 30. §-ának a magyar ministeriumra vonatkozó hasonló intézkedése és az idézett 39. §. között, mert a míg az előbbi a magyar ministereknek föltétlen kötelességévé teszi, hogy hivatalos irataikat az országgyűlés bármely házának kívánatára magának a ház-

nak, vagy a ház által kinevezett küldöttségnek megvizsgálása alá bocsássák; addig az 1867. évi XII. t.-cz. 39. §-ában csak annyiban kötelezi a közös ministeriumot iratainak a delegatio előtti előterjesztésére, a mennyiben az kár nélkül történhetik. Már pedig annak előzetes eldöntése, hogy az kár nélkül történhetik-e, vagy nem, a ministeriumot illetvén, a hivatalos iratok előterjesztése nem a delegatio, hanem a közös ministerium tetszésétől függ.

A közös ministerium tagjai nem tagjai a delegatióknak, nem a delegatio többségben levő pártjának politikai irányát képviselik, sőt még föltétlen függésben sincsenek a delegatiótól, hanem csakis azáltal, hogy a delegatiónak felelősek és hogy a delegatio a közös kormányzat ellenőrzésére és a közös költségvetés megtagadásának drasztikus fegyvere által a közös kormány elmozdítására befolyhat, jut némi függésbe a delegatiótól, a mi azonban attól, hogy a delegatióval szerves összefüggésben álljanak, azaz hogy mintegy a delegatio testéből valók legyenek, igen lényegesen különbözik. Annál kevésbbé lehetnek szerves, habár közvetett összeköttetésben a magyar országgyűléssel.

A közös ministerium tehát a hozzá utalt tárgyakban a királynak mellözhetlen és nélkülözhetlen legfőbb hatósági szerve, mely a magyar országgyűlés egy bizottságának (a delegatiónak) és így közvetve az országgyűlésnek is jogilag, sőt politikailag is felelős, mindazonáltal a közös ministerek nem a delegatio bizalmi férfiai a király tanácsolására, hanem csak a király felelős tanácsadói a közös ügyekre, a mi nagy különbség.

A közös ministerium már csak azért sem lehet szerves összefüggésben a magyar országgyűléssel, mert a közös ministerek nem szükségkép magyar honpolgárok, a király törvénykezdeményezésének nem eszközei, a magyar politikai életnek nem vezéregyéniségei, hiszen a magyar politikába avatkozniok nem is szabad.

A magyar ministeriumnak ellenben a közös ügyekbe avat-

kozni nemcsak joga, hanem kötelessége is. Az 1867. XII. t.-cz. 8. §-a ugyanis azt mondja, hogy a közös külügyek tekintetében fölmerülhető intézkedések mindkét fél ministeriumával (tehát a magyar ministeriummal is) egyetértőleg és azok beleegyezése mellett, a közös külügyminister teendői közé tartoznak.

A hadügyi és közös pénzügyi ministerek pedig főképen administratív hatáskörrel bírnak, mert a hadügyek és pénzügyek körébe eső politikai vonatkozású ügyek a magyar ministerium körébe esnek, mivel az ujonczok megajánlása föltételeinek, a katonaság elhelyezésének, a védelmi rendszer megállapításának stb. jogát az 1867. XII. t.-cz. 12. és 13. §-ai szerint az ország magának tartotta fenn, mind törvényhozási, mind kormányzati tekintetben, tehát a hadügyi politika a honvédelmi minister által intézendő. Úgyszintén az adórendszer megállapítása az egész pénzügyi politikával együtt a magyar pénzügyministerre tartozik. A közös költségvetést sem maga a közös ministerium készíti, hanem az idézett törvény 40. §-a értelmében ez is mind a két külön felelős ministeriumnak, tehát a magyar ministeriumnak is befolyásával készítendő.

A mig tehát a magyar ministerium a közös ministeriumhoz kötve nincsen, addig a közös ministerium a kiegyezés értelmében minden politikai jelentőségű kérdésben a magyar ministeriummal egyetértőleg s annak beleegyezéséhez kötve — kénytelen eljárni.

A közös ministerium ennél fogva felelős ugyan, de nem annyira politikai ministerium, mint a magyar, hanem inkább administratív jellegű, mely fennállásának erejét nem a nemzet politikai életéből meríti, hanem a fejedelem bizalmából. Mindazonáltal hivatalban maradása a delegatió-, és a magyar kormány közvetítésével a magyar országgyűlés miképeni magatartásától is függővé van téve?¹

¹ V. ö. szerzőnek Magyarország közjogi viszonya Ausztriához című munkáját. 151—154. l., 222—227. l.

Az ellenjegyzés.

Az előbbi fejezetekben említettem, hogy még a felelős királyság korában is, valahányszor az országos főtisztviselők felelőssége határozottabban domborodik ki, mindannyiszor a király felelőségének elve elhomályosodott, háttérbe szorult.

Az 1298. évi 23. t.-cz. ugyanis nem arról gondoskodik, hogy a királynak ellene lehessen állani, vagy őt meg lehessen átkozni, ha valamit a mellé adott felelős tanácsosok tudta nélkül tenne, hanem az ily királyi rendelkezést jogi érvényétől fosztja meg.

Ugyanígy rendelkezik az 1507. évi 5. és az erdélyi C. C. 2. R. 1. cz. 15. pontja is.

Ezen rendelkezéseknek célja tehát az volt, hogy az uralkodó személye lehetőleg kiméltessék a nélkül, hogy az ő kormányzati cselekményeiért senki se legyen feleletre vonható. Ez pedig csak úgy volt elérhető, ha a királynak minden kormányzati cselekményeiért azon tanácsosok tétetnek felelőssé, a kiknek tudtán kívül jogérvényesen nem rendelkezhetik, s a kik tanácsukkal azon kormányzati cselekményt előidéztek, vagy ellenkezőtanácsal meggátolni nem törekedtek.

A mióta azonban az aranybulla ellenállási záradéka eltöröltetett és a király felelőtleniségének elve alkotmányunk egyik főelvévé vált, t. i. 1687. óta, azóta oly törvényünk, mely az imént érintett elvet újból kimondta volna, nem volt egész 1848-ig.

Igaz, hogy vannak törvényeink, melyek a királyt ahhoz kötik, hogy magyar ügyeket magyarok tanácsával intézzen, mint az 1608. k. e. 10. és 1741. 11. t.-cikkek, mindazonáltal ezek az említett elvet nem hangsúlyozzák, s a királynak a magyar tanácsosok nélkül tett rendelkezéseit semmi-eknek nem nyilvánítják.

Az 1848. évi III. t.-cz. 3. §-a azonban, bár más formában, a III. András, II. Ulászló és Bartsai Ákos törvényeiben rejlő elvet ismét érvényre emeli és alkotmányunk egyik sarkalatos elvévé teszi.

E forma az ellenjegyzés formája.

Az 1848. III. t.-cz. 3. §-a ugyanis kimondja, hogy a király s az ő távollétében a nádor s királyi helytartó «a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében független magyar ministerium által gyakorolják s bármely rendeleteik, parancsolataik, határozataik, kinevezéseik csak úgy érvényesek, ha a Budapesten székelő ministerek egyike által is aláíratnak».

A ministerek pedig ugyanezen törvénynek 18. §-ában minden rendeletért, melyet aláírnak, tehát a király rendeleteiért is felelőssé tétetnek, ennél fogva oly királyi rendelkezés, melyért valamely minister felelős ne volna, létre sem jöhet, mert ha az valamely minister által aláírva, ellenjegyezve nincs, egyszerűen érvénytelen és így nem létező.

A ministeri ellenjegyzés tehát a királyi kormányzat felelősségének leghatalyosabb eszköze, de egyszersmind a király felelőtlenségének és személye sérthetlenségének biztosítója.

Az ellenjegyzés mai formájában a belga alkotmányból vett át, melynek 64. cikke kimondja, hogy a királynak semmiféle ténye sem érvényes, ha valamely minister által ellenjegyezve nincs. De csak a forma új, a tartalom, mely az ellenjegyzés nélkülözhetlensége által elérni szándékolt célban rejlik, hogy t. i. a király minden kormányzati cselekményeért valamely tanácsosa legyen felelős, mint előbb kimutattam, alkotmányunkban nem ismeretlen, sőt bátran mondhatjuk, hogy e tekintetben megelőztük az egész világot.¹

Polner Ödön a végrehajtó hatalomról írt értekezésében

¹ Erre nézve lásd Schvarcz Gyula: «A ministeri felelősség eredete». Értekezések a társ. tudom. köréből. VII. k. VI.

azt állítja, hogy az 1848. III. t.-cz. 3. §-a helytelenül van szövegezve; mert ha az ellenjegyzés tenné a királyi rendelkezést érvényessé, akkor a ministerek a király fölébe emeltetnének. Azt mondja, hogy az «ellenjegyzés nem lehet érvényre emelése a királyi rendelkezésnek, de lehet annak tanusítása, hogy a rendelet a királytól ered». Ezen állításnak védelmére azt hozza fel, hogy az ellenjegyzés nem egyéb, mint a mi volt hajdan a királyi rendeletnek cancellári kiadmányozása megpecsétlés által, mely mellett később a cancellár aláírása is szerepelt.

A ministeri ellenjegyzés tehát nem egyéb, mint a cancellária kiadmányozási funkciójának a ministerek által való végzetése, csakhogy felelősség mellett.

Ezen téves alapon indulva, további okoskodása folyamán oly tételeket állít fel, melyek alkotmányunkkal homlokegyenest ellenkeznek.

Így azt állítja, hogy csak oly királyi rendelkezések ellenjegyzése szükséges, a melyek az ellenjegyzést teljesítő személytől, tehát a ministertől különböző szervekhez vagy magánosokhoz szólnak, olyanokhoz tehát, melyek csak a ministerekhez szólnak, ellenjegyzés nem szükséges; mert hiszen az ellenjegyzés csak annak tanusításául szolgál, hogy az a rendelkezés a királytól ered és hogy a miniszternek cancellári közreműködése valóban megtörtént.

Nem kell e szerint ellenjegyzés, ha a király valamely miniszterét törvényjavaslat benyújtására hatalmazza fel, vagy ha minisztereit hivatalukból fölmentvén, a hivatal továbbviselésével őket ideiglenesen megbizza, de nem kell oly kinevezéshez se, melynél magát a királyi levelet az illetővel nem közlik. Nem kell a ministerek fölmentéséhez sem, mert a fölmentés bármely miniszterhez közvetlenül is intézhető.

Ezen helytelen felfogás részleteit fejtegetni nem lehet e helyütt feladatomban; mindazonáltal azt szó nélkül hagyni ez

alkalommal mulasztásnak tartanám; szükségesnek látom tehát, hogy arra néhány megjegyzést tegyek.

Az 1848. III. t.-cz. 3. §-a oly világosan szól, hogy azzal szemben vitatkozni egyáltalában nem lehet. Az oly királyi rendelkezés, mely valamely minister által ellenjegyezve nincs, érvénytelen. Ezen törvény nem új elvet állít fel alkotmányunkban, hanem az 1298. 23. és 1705. 5. t.-cikkekben már kifejezésre juttatott elvet, hogy t. i. a király tanácsosainak tudta nélkül országos dolgokban érvényesen nem intézkedhetik, új formában és a ministerekre szorítva emeli érvényre. Azon körülmény pedig, hogy az ellenjegyzés formailag véve, újabb történelmi fejleménye a cancellári működésnek, a mellett, hogy a királyi rendelkezés ellenjegyzés nélkül is érvényes lehet, semmit sem bizonyít; sőt ellenkezőleg, a mint a pecsétek által ellátandó királyi rendelkezések ezen pecsétek hiányában érvénytelenek voltak, épen úgy érvénytelenek a ministeri ellenjegyzés nélkül ma is.

Ezáltal a minister nem emeltetik a király fölébe, épen úgy, mint nem emeltetett volt a cancellár, a kinek pecsétlése nélkül azon királyi rendelkezések az 1608: IX. és X. t.-cikkek értelmében nem voltak érvényesek. Vagy talán a végrendeleti tanúk a végrendelező fölé emeltetnek-e azért, hogy a végrendeletet tanúskodásuk teszi érvényessé?!

A ministeri ellenjegyzésnek célja nem az, hogy tanúsítsassék, miszerint valamely rendelkezés a királytól ered, mint pl. a végrendeleteknél a tanúk részvétele, vagy királyi rendeleteknél hajdan a cancellár pecsétlése és aláírása; hanem az, hogy tanúsítsassék, miszerint azon királyi rendelkezésről valamely minister tudomással bír, azt magáévá teszi és érte a felelősséget elvállalja.

Ennélfogva minden királyi rendelkezés ellenjegyzendő valamely minister által, mert különben az a törvény világos

szavai szerint és az ezek által eléretni szándékolt cél sikeressége érdekében érvénytelen.

Így pl. valamely felségfolyamodványra adott legfelsőbb elhatározás szintén nem közöltetik eredeti szövegben az illető magánossal, hanem csak a miniszterrel és azért az mégis ellenjegyzendő és tényleg ellenjegyeztetik is.

Ha a király valamelyik miniszterét törvényjavaslat benyújtására hatalmazza fel, ehhez az ellenjegyzés csak azért nem szükséges, mert ez nem rendelet formájában történik, önmagában véve nem önálló kormányzati actus, a mint pl. nem ez a miniszterek szóbeli fölmentése sem. De hogy egy miniszter állását elhagyja és hogy a miniszteri szék üresnek tekintessék, szóval, hogy a miniszter fölmentése érvényes legyen: ahhoz már kell ellenjegyzés, mert a miniszter nem cseléd, a kit néhány szóval lehetne hivatalából elbocsátani, hanem azt vele hivatalos formában közölni is kell.

Azon gyakorlat, hogy a hivatalos lapban közölt fölmentéseknél az ellenjegyzés kitüntetve nincsen, a törvény világos rendelkezéseivel szemben mitsem bizonyít.

Épen így kell ellenjegyzés minden kinevezéshez, s ellenjegyzés nélkül az érvénytelen, mert hiszen annak írásban is nyomának kell maradni, hogy kinek hozzájárulásával ment végbe valamely kinevezés, ha nem egyébert, hát a következő miniszternek fedezése céljából.

Az 1848. III. t.-cz. 3. §-a tehát szó szerint veendő és semminemű álokoskodással azt új teoriák felállíthatása kedvéért megkerülni nem lehet.

Az idézett törvény annyira nélkülözhetetlennek tartja az ellenjegyzést, hogy a 7. §-ban még az egyházi méltóságok kinevezésének és oly királyi jogoknak gyakorlásához is megkívánja, melyek mindenkor a király legszemélyesebb felségjogait képezték.

A 8. §. kivételt tesz azon szabály alól, hogy csak Buda-

pesten székelő, vagy hogy bármely Budapesten székelő minster ellenjegyezhet, a mennyiben a magyar hadseregnek az ország határain kívül való alkalmazását, nemkülönb a katonai hivatalokra való kinevezéseket a király személye körüli minster ellenjegyzéséhez köti.

A közös ministerek ellenjegyzése tekintetében egy törvényünk sem intézkedik; minthogy azonban a király rendelkezéseinek érvényességéhez a ministeri ellenjegyzés okvetlenül szükséges, a dolog természetéből következik, hogy a közös ministerek hatáskörébe tartozó ügyekre nézve rendszerint ezek ellenjegyezzenek. És így az ő felsége személye körüli ministerhez utalt ügyek nagy részében kiadott rendeletek ellenjegyzése a közös ministerek hatáskörébe ment át.

De miután a közös ministerek hatáskörébe utalt ügyek Magyarországot is érdeklik: az oly királyi rendelkezések, melyek a közös ministerek által szoktak ellenjegyeztetni, a magyar alkotmány szempontjából Magyarországra érvényesek volnának akkor is, ha azokat valamely magyar minster ellenjegyezné; mert hiszen a magyar ministerek a közös ügyekre a törvény értelmében befolyhatnak és ezen ügyekben az ellenjegyzéstől sem törvény által eltiltva nincsenek, sem a magyar alkotmányt nem sérti, ha ily ügyekben magyar minster elvállalja a felelősséget.

De a közös ministerek a speciell magyar ügyekben nem ellenjegyezhetnek s ha tennék is, az ily királyi rendelet nem volna érvényes, mert a közös ministerek a Magyarország külön ügyeibe való beavatkozástól az 1867. XII. t.-cz. 27. §-ában világosan el vannak tiltva.

A Budapesten székelő magyar ministerek concurálló hatalommal bírnak, és bármelyikök bármily ügyben érvényesen ellenjegyezhet, akár ressortjához tartozik azon ügy, akár nem. De rendszerint a törvények szentesítését és az új ministerek kinevezését a ministerelnök, az egyes ressort-

tokba tartozó ügyekben kiadott rendeletet pedig az illető ressort-minister szokta ellenjegyezni. Az új miniszterelnök kinevezését is bármely lelépő miniszter, vagy az újonnan kinevezett miniszterelnök ellenjegyezheti, azonban rendszerint a lelépő miniszterelnök szokta ezt tenni.

Már most felmerül a kérdés, hogy felelős-e a régi miniszterelnök az új miniszterelnök kinevezésének ellenjegyzéséért? Vannak, kik azt állítják, hogy nem, mert ez csak formalitás. Miképen legyen felelős valaki annak kinevezéséért, a ki esetleg politikai ellenfele és a kinek politikáját veszedelmesnek tartja? Én azonban azt tartom, hogy igen; hiszen ha nem akar érte felelősséget vállalni, akkor nem ellenjegyzzi az új elnök kinevezését?

De most felmerül a másik kérdés; miképen neveztesék hát ki az új miniszterelnök, hiszen a míg érvényesen kinevezve, azaz kinevezése ellenjegyezve nincs, addig nincs joga ellenjegyezni?

Ezt a kérdést csak az ellenjegyzés céljából lehet megmagyarázni. Az ellenjegyzés célja ugyanis az, hogy legyen a ki valamely királyi rendelkezésért felelősséget vállal és azt ellenjegyzésével tanúsítja. Ha pedig valaki a saját maga kinevezését ellenjegyzzi; ezért a felelősséget is van a ki elvállalja s a kinevezés érvényessége és a miniszteri ellenjegyzés ily esetben egy időpontban következik be.

Batthyányi Lajos 1848-ban és Andrássy Gyula 1867-ben szintén önmaguk ellenjegyezték miniszterelnöki kinevezésüket.

Hátra van még a közös miniszterek kinevezésének ellenjegyzése. Az 1867. évi XII. t.-czikk e tárgyban nem intézkedik. A gyakorlat az, hogy a közös miniszterek kinevezését a közös külügyminiszter szokta ellenjegyezni, ez azonban Magyarország souverainitása szempontjából nem egészen helyes gyakorlat. A közös miniszterek ugyanis nem valamely szövetség-

ges államnak önálló ministerei, hanem Magyarországnak és Ausztriának közös ministerei, kiknek politikájáért a magyar ministerium is felelős, mert hiszen abba befolyjni tartozik. Szükséges volna tehát, hogy az ő kinevezések ne történhesék meg a magyar kormány hozzájárulása nélkül és kineveztetések alkalmával kifejezésre juttassék az is, hogy hivatalukat a magyar állam akarataból is bírják. Ez pedig leginkább akként jutna kifejezésre, ha kinevezésöknél a magyar minis-terelnöknek, vagy az ő felsége személye körüli minis-ternek ellenjegyzése is megkívántatnék.

Ez, mondom, jobban megfelelne a magyar alkotmány szellemének, mint a jelenleg fennálló gyakorlat, mindazonáltal törvényes szabály hiányában az eddigi gyakorlat sem ütközik törvénybe és a közös minister által ellenjegyzett közös ministeri kinevezés érvénytelennek nem tekinthető.

Dr. Ferdinandy Géza.

EPIKUROSTANA AZ ÉLVEZETRŐL.

— Második és befejező közlemény. —

Utólagos felvilágosítása ideánknak Lucretius néhány verse nyomán.

Lucretius tankölteménye Epikur physikájának és meteorológiájának leírására szorítkozik. «De rerum natura (versus) pangere conor» mondja Lucretius maga (I. 25.). Már eleve nem várhatunk tehát tőle vizsgálódásunk különös ethikai tárgyára nézve sok olyat, a mit ne nyujtanának a többi források. Ennek daczára nem fogunk Lucretiustól minden haszon nélkül bucsúzni, sőt azt fogjuk találni, hogy legalább egy helyen ő is az ataraxiának azt a mienknek vallott értelmezését támogatja, hogy positiv és határozott kéjtartalommal bír. Lucretius Epikur rendszerének ethikai elveivel bővebben különösen egyes könyveinek prologusában foglalkozik. Mindjárt az első könyv elején a Venus mint kéj, mint voluptas az egész világ principiumaként szerepel. A Venusban a szerelem, mint élvezet van megtestesítve, s az egész élő világ közvetve tőle függ (I. 4. per te quoniam genus omne animantium concipitur visitque exortum lumina solis). Az élő lények, ha megragadta őket az élvezet kelleme, vágygial telve követik Venust, bárhova is vezesse őket. (Ibid. 15. capta lepore te sequitur cupide quo quamque inducere pergis). A kéj tehát az élő lények ösztönző rugója; egyedül az képes

csendes békében a halandókat megörvendeztetni. (Ib. 31. «nam tu sola potes tranquilla pace¹ juvare mortalis».) Félelem és ijedség megrontja minden boldogságunkat (Ibid. 106 *fortunisque tuas omnis turbare timore*) s azért az emberi élet a borzasztóan fenyegető vallás nyomása alatt nyomorult volt (Ibid. 62—65. *Humana ante oculos foede cum vita jaceret in terris oppressa gravi sub religione, quae caput a caeli regionibus ostendebat horribili super aspectu mortalibus instans*). Boldogok volnánk, ha lelkünk nyugodt volna és nem volna alávetve ijesztő képzeleteknek. Ez ezen vizsgálódás eredménye. Továbbá a II. könyv elején, az első négy versben a következő van elmondva: Nem az, hogy más rosszat szenved, örvendeztet meg, hanem az, hogy kellemes látni, hogy szabad vagyok azon rosszaktól, a melyek másokat érnek. *Lucr. II. 1—4.* E szerint tehát káröröme nem is szabad gondolni; a lélek örömet érez, addig, a míg s a miatt, mert a rosszaktól szabadon látja magát. Most jövünk a ránk nézve legfontosabb helyhez, a II. könyv, 17—19. számú verséig. A szó szerinti fordítás a következő: «Semmi egyebet nem

¹ A «*tranquilla pax*» ugyan itt első sorban a «*bellum*»-mal van szembe állítva, s így csak általánosságban polgári békét látszik jelenteni, szemben a háborúval. De joggal föltehető, hogy a «*pax*» már itt is az egyén lelki békéjét is jelenti, melylyel szemben áll a timor, terror, metus, cura, s a mely mellett egyedül lehető a szellemi élvezet, hogy tehát ezzel az *ataraxia* van megjelölve. Mert a *pax*, a melyhez némelykor a *tranquilla* jelző is hozzájárul, előttem egyenesen az *ἀταραξία* fordításának tetszik, mivel ez a szó, vagy ugyanazon tőből eredő szóalakok Lucretiusnál gyakran fordulnak elő oly helyeken, a hol kétségtelen, hogy nem a polgárok háborújának ellentéte, hanem csak az egyesnek lelki nyugalma érthető. Példák: VI. k. 78.: *animi tranquilla pace valebis*. — III. 24.: *neque ulla res animi pacem delibat*. — V. 1152.: *placidam ac pacatam vitam*. — U. o. 1201.: *pacata mente*. — Az istenek boldog állapotának is *pax* a neve; II. 647.: *immortali aevo summa cum pace fruatur*. — U. o. 1093.: *deum tranquilla pace*.

követel a természet magának, csak azt, hogy a kinek a testétől el van különítve, távol áll a fájdalom, lelkének édes érzését élvezze, menten a gondtól és félelemtől.¹

Epikur és Aristoteles. Különbőség ethikájuk értékében.

Hogy miként juthatott Zeller az ataraxiáról való azon képzeletéhez, a mely a negatív érzetekkel és a positiv kéj-jel, mint pusztá eszközzel kapcsolatos, meglátjuk később. Előbb hasonlítsuk össze azon egyes pontokat, a melyek tekintetében Epikur Aristotelestől függésben levőnek látszhatnak.

¹ II. 17—19. :

Nil aliud sibi naturam latrare, nisi ut, cui
corpore sejunctus dolor absit menti' fruatur
jucundo sensu, cura semotu' metuque.

A Bernays-féle szöveg, mely szerint idézek, itt elfogadta Lachmann javítását (T. Lucretii Cari de rer. nat. LL. VI. rec. et emend. C. Lachmannus a commentar 74. s köv. lapja), s *menti'*-t ír az előbbi *mente* helyett. (Egyéb variánsok: *semotu'* helyett *semota* és *cui* helyett *cum*.) Az a nehéz kérdés támad tehát, hogy hogyan fordítsuk és értelmezzük a *menti'* szót, mint genitivus subjectivust-e vagy genitivus objectivust? Lachmann nyilván genitivus subjectivusnak tartja, s mint párhuzamos helyet csak a II. könyv 398—399. verseit idézi: (Huc accedit, uti) mellis lactisque liquores jucundo sensu linguae tractentur in ore. Lehetne azonban tán genitivus objectivusnak is tekinteni, mert a *«fruatur»* ige alanya, az, a ki élvez, csak az ember lehet, még pedig szellemi egyéniséget érve, s ennek kell, hogy tárgya legyen, melyet élvezzen. *Mens*, mint tárgy azután felölelné a szellemi életnek mindazon mozzanatait, a melyeknek mi, mint alanyok, mialatt azok bennünk keletkeznek, örülünk: a szép emlékezéseket, reményeket és várakozásokat, a tudományos foglalkozást stb. Így tehát a lélek, a léleknek magának édes érzését élvezi, a míg szabad a gondtól, a félelemtől és a testet nem kínozza fájdalom. Ez a hely egyúttal az egyetlen, a mit Zeller a mi specialis kérdésünkhöz Lucretiusból idéz. Ha tehát az ember ment a testi fájdalomtól és a lelki félelemtől, magatartása korántsem közönyös, hanem ilyenkor az ember élvez, kéjt érez. Egy további idézet

szem előtt tartva azon lényeges különbséget is, a mely mindkettőjük etikájának alapelvei közt létezik. Epikur a kéjt egyszerűen a τέλος magaslatára emeli, ez képezi az elvet, a melyre az összes élő lények minden tevékenysége vonatkozik, a melyért és a mely szerint minden történik és mindennek történnie kell, a mi csak történik. Ezzel szemben Aristoteles a kéjt csak az ἐπιγυγνόμενον τέλος sokkal szerényebb szerepére szorítja.¹ Minden tökéletes emberi tevékenység (ἐνέργεια) úgymond, szükségképen kapcsolatos a kéj érzetével; minden tevékenységben ez az az elem, mely a tevékenységnek tökélyét, érettségét idézi fel,² azt mintegy befejezésre juttatja, vagy, a

bizonyítja, hogy Lucretius is. miként Epikur, minden jót és rosszat az észleletbe helyez. Mindig a félelem jelenléte az — mondja Lucretius — a mely nem hagyja fennállni a tiszta és zavartalan kéjt és életünket alapjában megzavarja. (III. 37—40.:

et metus ille foras praeceps Acheruntis agendus.
funditus humanam qui vitam turbat ab imo
omnia suffundens mortis nigrore, neque ullam
esse voluptatem liquidam puramque relinquit.)

Azért hagyjunk is fel a haláltól való hiú félelemmel, mert hiszen halálunk után már nem léteünk, tehát nem is érhet minket semmi, nem bánthatja semmi érzetünket (sensum; ibid. 888—899. : scilicet, haud nobis quicquam, qui non erimus tum, accidere omnino poterit sensumque movere). sem bárminő vágyunk nem nyilvánulhat. (Ibid. 898—99. nec tibi earum iam desiderium rerum super incidet una.) Így megerősíti Lucretius azt, a mit már Epikurtól magától hallottunk, hogy a lélek eudaemoniája nem negatív, hanem hogy pozitív tartalma van, a melyet észlelhetni és érezhetni. Az ataraxiának az a felfogása, a mely szerint abban a kéj negatív volna, az ataraxiát mint oly állapotot tünteti fel, a melyben nincs észlelet és érzés. Ily állapot azonban nem létezhetik, mert a στέρησις αἰσθησεως = θάνατος, a mint Epikur mondja. (Diog. Laërt. X. 124. : στέρησις δὲ ἐστὶν αἰσθησεως ὁ θάνατος.)

¹ Eth. Nic. 1174. b. 33. : τελειοὶ δὲ τὴν ἐνέργειαν ἢ ἡδονὴν οὐχ ὡς ἡ ἕξις ἐνοπάρουσσα, ἀλλ' ὡς ἐπιγυγνόμενον τι τέλος.

² Ibid. 1174. b. 21. : κατὰ πᾶσαν γὰρ αἰσθησίν ἐστὶν ἡδονή, ὁμοίως δὲ καὶ διάνοιαν καὶ θεωρίαν, ἡδίστη δ' ἢ τελειοτάτη, τελειοτάτη

miként kapcsolatosan is kifejezi: a fejlődés virágát nyújtja. Látjuk tehát, hogy Aristotelesnél a kéj korántsem mint a τέλος maga jelentkezik, hanem mint minden arányos cselekvés természetes kísérője, a melyet mint annak lényegétől elválaszthatlant fog fel. De eltekintve ezen elvi eltéréstől, mégis be fogjuk bizonyíthatni, hogy Epikur, a hol csak elméletébe beillett, valamint a hedonikusokat és physikusokat, úgy Aristotelest is kihasználta.

Azt kétségtelenül szem előtt kell tartanunk, hogy Aristoteles egész elméletéből sokkal magasabb erkölcsi felfogás sugárzik ki; de mindamellett úgy látszik, mintha alakilag nem térhetett volna ki az elől, hogy a kéj megbecslése tekintetében ugyanolyan értelmű meghatározást állítson fel, mint a minőt később Epikurnál találunk; mert Aristoteles is határozottan vallja azt a felfogást, hogy — a mint mondja — a kéjt és a fájdalmat elfogadtuk gyakorlati magatartásunk mértékéül¹ és hogy ennek következtében az erény és az ethikai tudomány összes ügyei a kéjre és a fájdalomra vonatkoznak. A kéj és a fájdalom tehát cselekedeteinknek rendes kánonja és ezért utálni fogjuk, a mi fájdalmat és keresni, a mi kéjt okoz. A legszigorúbb értelmezés mellett ugyanez a gondolat a döntő Epikurnál is. Benyomás — úgymond² — a melyet nyerhetünk és a melyet minden élő lénynél találunk, kettő van: kéj és fájdalom. Amaz természetünknek megfelel, emez természetünktől idegen. E kettő alapján kell a felett döntene-

δ' ἢ τοῦ εὖ ἔχοντος πρὸς τὸ σπουδαιότατον τῶν ὑφ' αὐτὴν· τελειοὶ δὲ τὴν ἐνέργειαν ἢ ἡδονήν.

¹ Eth. Nic. 1105. a. 4.: Κανονίζομεν δὲ καὶ τὰς πράξεις, οἱ μὲν μᾶλλον, οἱ δ' ἧττον, ἡδονῇ καὶ λύπῃ. διὰ τοῦτ' ὄν ἀναγκαῖον εἶναι περὶ ταῦτα τὴν πᾶσαν πραγματείαν· οὐ γὰρ μικρὸν εἰς τὰς πράξεις εὖ ἢ κακῶς χαίρειν καὶ λυπεῖσθαι.

² Diog. Laërt. X. 34.: Πάθη δὲ λέγουσιν εἶναι δύο, ἡδονὴν καὶ ἀλγηδόναν, ἰσάμενα περὶ πᾶν ζῷον. Καὶ τὴν μὲν οἰκτεῖον, τὴν δὲ ἀλλότριον· δι' ὧν κρίνεσθαι τὰς αἰρέσεις καὶ φυγὰς. — Továbbá u. o. 129.: Ταῦτην γὰρ

nünk, hogy mit választunk és mit kerülünk. Majdnem Aristoteles saját szavaival él: *κανονίζομεν τὰς πράξεις ἡδονῆ καὶ λύπῃ*. A határvonal, a mely ezen összhang daczára a két rendszert elválasztja, első tekintetre nehezen lelhető fel. Fel lehetne hozni, hogy Aristoteles határozottan megkülönbözteti az *ὁ χαίρειν* és *λοπεῖσθαι* fogalmainak különböző minőségeit; hogy csak egy kéjről beszél, a melynek becse az erényhez való viszonyától, tehát a benne rejlő minőségtől függ; hogy megengedi a fájdalmat, vagy követeli, midőn a lélek mint tisztulási folyamaton megy azon keresztül. Ez tökéletesen igaz; de viszont az sem tagadható, hogy a felállított tételnek ily korlátozásai Epikurnál is feltalálhatók. Hisz Epikur is nagy ékesszólással beszél az élvhajhászok pazar kéjelgéseiről. a megvetendő asztali és szerelmi élvezetekről és hevesen tiltakozik egyes tudatlanok feltevése ellen, a kik nem értik őt meg, midőn a semmi különbséget fel nem tüntető kép tanát tulajdonítják neki. Sőt épen az az irányadó, a mire, mint eszköz az értelmes megfontolás vezet, t. i. a mindenkori kéjnek higgadt megválogatása és elkerülése az olyannak, a mely következményeiben megmutatja, hogy nem volt igazi kéj. Epikur e szerint, a mint ebből kitünik, nem ajánl mást, mint erényes kéjt, olyat tehát, a mely nem képzelhető erényes gondolkodás és cselekvés nélkül; mert, a mint nyomatékkal hozzát teszi, nem élhetünk kellemesen a nélkül, hogy józanul. jól és igazságosan ne éljünk; és nem élhetünk józanul, jól és igazságosan, a nélkül, hogy egyúttal kellemesen ne éljünk; mert az erények és a kellemes élet természettől fogva kapcsolatosak egymással és a kellemes életet azoktól különválasztani nem lehet.¹

(τὴν ἡδονὴν) ἀγαθὸν πρῶτον καὶ συγγενικὸν ἔργωμεν, καὶ ἀπὸ ταύτης καταρχόμεθα πάσης αἰρέσεως καὶ φυγῆς, καὶ ἐπὶ ταύτην κατανατώμεν, ὡς κανόνι τῆ πάθει πᾶν ἀγαθὸν κρίνοντες.

¹ Diog. L. X. 131.: "Ὅταν οὖν λέγωμεν ἡδονὴν τέλος εἶναι, οὐ

Ezen elvek méltatása.

Ez a beszéd kétségtelenül nemes gondolkodásra vall; és így érthető, hogy Epikurnak nem egy magyarázóját kedvező véleményre hangolta tanának értéke felől. Így Zellernek összefoglaló ítélete is teljesen elismerő. Dicséri a tanítónak és tanának szelid, humanus, emberbarátias felfogását és szellemét, kivált a stoikus tanhoz képest és kimondja, hogy ez az egész ethika a legfőbb boldogságot egy képzett szellemnek és önmagában elégedett kedélynek «szép emberiségében» kereste, a mely a maga szelidebb modorában szintúgy hozzájárult a szabad és egyetemes erkölcsösség terjesztéséhez, mint a stoicismus a maga szigorúbb modorában.

Bármely okok szóljanak is azonban ezen utóbbi felfogás mellett, «szép emberiség» jelzőjével semmiesetre sincsen eltalálva az Epikur-féle ethika lényege. Mi ellenkezőleg az ő moráljának alapjait a közönséges átlagemberek mértéktelen önzésében és egyszerű érzékiségében véljük feltalálhatni; ez azután azért, mert kényelmesebb viszonyok után és arra törekszik, hogy az egész világgal békében éljen — igaz, hogy csak teljesen erélytelen és közömbös békében —

τὰς τῶν ἀσώτων ἡδονὰς καὶ τὰς ἐν ἀπολαύσει κειμένους λέγομεν. ὡς τινες ἀγνοοῦντες καὶ οὐδ' ὁμολογοῦντες ἢ κακῶς ἐκδεχόμενοι νομίζουσιν. ἀλλὰ τὸ μῆτε ἀλγεῖν κατὰ σῶμα μῆτε ταράττεσθαι κατὰ ψυχὴν. — 132.: Οὐ γὰρ πότοι καὶ κῶμοι συνείροντες, οὐδ' ἀπολαύσεις παιδῶν καὶ γυναικῶν, οὐδ' ἐχθρῶν καὶ τῶν ἄλλων, ὅσα φέρει πολυτελεῆς τράπεζα. τὸν ἡδὸν γεννᾷ βίον, ἀλλὰ νήφων λογισμὸς καὶ τὰς αἰτίας ἐξερευνῶν πάσης αἰρέσεως καὶ φυγῆς, καὶ τὰς δόξας ἐξελαύνων. ἀφ' ὧν πλεῖστος τὰς ψυχὰς καταλαμβάνει θόροβος. Τοῦτων δὲ πάντων ἀρχὴ καὶ τὸ μέγιστον ἀγαθὸν φρόνησις. Διὸ καὶ φιλοσοφίας τὸ τιμιώτερον ὑπάρχει φρόνησις, ἐξ ἧς αἱ λοιπαὶ πάσαι πεφοκασιν ἀρεταί, διδάσκουσαι ὡς οὐκ ἔστιν ἡδέως ζῆν ἄνευ τοῦ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως· οὐδὲ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως ἄνευ τοῦ ἡδέως. Σὺμπεφοκασί γὰρ αἱ ἀρεταὶ τῷ ζῆν ἡδέως καὶ τὸ ζῆν ἡδέως τούτων ἔστιν ἀχώριστον.

a nagyon is elnéző kritika vagy filisteri felületesség részéről «türelmesség»-nek és «emberiesség»-nek minősítettett. Az bizonyos: Epikur a mérsékelt élvezetet ajánlja és azt mondja, hogy kerüljük az élvhajhászok lakomáit és a kéjenczek mulatóságait; sőt, mondhatni, lelkesedéssel beszél az okos életről és dicsőíti az erényeket és a szabadságot, a melyet az ember a tömeg félszeg és megfélemlítő véleményeinek legyőzése által szerez. De nézzük csak, mi a célja e fejtegetéssel? Mi ő előtte tulajdonképen a fődolog? Talán az önmegettartoztatás mint öncél, mivel az erkölcsi célok figyelmes vizsgálata arra az eredményre vezet, hogy az önmegettadó természet mindig a legjobban van szervezve természetes kötelességeinek teljesítésére és jogainak gyakorlására? Vagy olyasvalami-e előtte az okos élet és az erény, a miről felfogta, hogy az az egész értelmes világ öncélját képezi? Mindezeknek nyomát sem találjuk nála. Epikur egyszerűen számítást eszközöl és az ő morálja az okos élvágyó ember ügyes mérlegelését tünteti fel. Semmi egyéb nem lényeges — úgymond — mint az egyén kedvtelése, mint a kéj, a mely életünket annak utolsó órájaig kellemessé tegye. Igen jól tudjuk azonban — így folytatja tovább — hogy nem vagyunk úgy alkotva, hogy a kéjt határtalanul élvezhetnők. Sőt az állandóan kellemes kéj édes érzete azon egyes kéjérzetek mennyiségétől és belterjességétől függ, a melyeket magunkban keltünk. Ha az élvezetet emberi fogékonyságunk határán felül fokozzuk, szükségképeni és természetes dolog az, hogy a kéj állapotában, melynek folytonosnak kellene lennie, megszakításnak kell beállania, tehát szenvedések és kellemetlenségek fognak előállani. A fájdalom azonban a legütálatosabb a világon. Épen ezért egyetlen és legfőbb célunk az élvezet marad ugyan, de a jól megfontolt, minden tekintetben okosan biztosított élvezet, a mely nem foszt meg az állandó élvezet legfőbb kéjétől. Mert épen mivel a kéj az első és velünk született

jó, — ezek Epikurnak saját szavai¹ — nem elégszünk meg minden kéjjel; sőt ki fog derülni, hogy számos kedvtelésünket mellőzzük, ha t. i. több a kellemetlenség, a mi azokból támadhat és számos fájdalomnak előnyt adunk a kedvtelések felett, a mennyiben azokból jövőre nagyobb kéjünk eredhet.

Teljesen helyes számtani példa tehát az, a melylyel Epikur minket foglalkoztatni akar. Az észnek nem marad egyéb feladata, mint az, hogy elég alkalmasnak mutatkozzék ezen példa helyes kiszámítására, a mire Epikur mindenesetre elkerülhetlenül szükségesnek tartja. Ezzel azonban az ész ki is merítette rendeltetését. Így tehát az, a mi a tulajdonképeni bölcsészetet jelenti, azaz: az ész, még pedig a mennyiben mint önálló és legfőbb forum mellékes tekintetek nélkül a maga szempontjából határoz az erkölcsi czélok felett és megjelöli az erkölcsi eszményeket, Epikur philosophiájában annyira háttérbe van szorítva, hogy majdnem mellőzöttnek tekinthető. És ebben rejlik az az éles határvonal, a mely Epikurt és Aristotelest egymástól elválasztja. Aristoteles a természetben magában, valamint az erkölcsi világ coordinált viszonyaiban mindenütt független czélokot ismert fel, a melyek tekintetében közömbös az, hogy vajjon az egyén némi kényelmetlen helyzetekbe jut-e s olykor kellenlenül érzi-e magát vagy nem. Ő a fájdalmat is a paedagogus szemével nézte és a kéjt istenfelő ember módjára az erény jutalmának tekintve a bölcs és Istennek tetsző élet kísérőjeül állította oda. S hogy ez a felfogás vallási, tehát a legmagasabb erkölcsi követelményeknek megfelelő, az a vallásos ember előtt bővebb magyarázatra nem szorul.

¹ Diog. Laërt. X. 129.: Καὶ ἐπεὶ πρῶτον ἀγαθὸν τοῦτο καὶ σόμφορον, διὰ τοῦτο καὶ οὐ πάσαν ἡδονὴν αἰρούμεθα· ἀλλ' ἔστιν ὅτε πολλὰς ἡδονὰς ὑπερβαίνομεν, ὅταν πλείον ἡμῖν τὸ δυσχερὲς ἐκ τούτων ἔπηται· καὶ πολλὰς ἀλγυηδόνων ἡδονῶν κρείττους νομίζομεν, ἐπειδὴν μείζων ἡμῖν ἡδονὴ παρακλιουθῆ . . . τὰς ὀχλήσεις τῶν ἡδονῶν (ἡ').

De mélyebbre óhajtunk behatolni tárgyunk lényegébe, mert daczára mindezeknek, úgy tetszhetik, mintha Aristoteles maga ellene mondana védelmünknek és saját szavai által óhajtana minket zavarba hozni. Mert — mondhatná valaki — az csak még sem téveszthető szem elől, hogy nyilatkozatainak és elveinek egész sora fekszik előttünk, a melyekről tényleg azt hihetné az ember, hogy Epikurnak közvetlenül mintaképül szolgáltak. Avagy nem állítja-e Aristoteles egyszerűen azt, hogy az egész erkölcsi tehetség vagy tehetetlenség a kéjre és a fájdalomra vezetendő vissza, hogy az ethikának, mint egy legfőbb bíróságnak (ἀρχιτέκτων) az egész élet és cselekvés czélját, azaz: a javak és a rosszak megállapítását kell tartalmaznia, hogy ennek következtében, mivel az összes cselekvések a ἡδονή-ban nyerik mértéküket (κανονίζομεν) és attól függenek, a τέλος és a ἡδονή azonos fogalmak?¹ Sőt a boldogság fogalmát a kéj fogalmával fűzi össze² és kijelenti, hogy mi ok sem forog fenn arra, hogy ne ezt tartsuk a legfőbb jónak.

Tanulságos dolog ezt világosan szem előtt tartani, mert épen két egészen heterogén rendszer ezen látszólagos meg egyezéséből derül ki leginkább, hogy Epikurnak épen csak arra volt elegendő ereje, hogy az Aristoteles-féle elméletből egyes, az elmélet egészére nézve nélkülözhetetlen és csakis abból megérthető lánczszemeket kiragadjon, oly értelmezéssel, a minő épen a saját czéljaira a legalkalmatosabbnak látszott. Mert a mi Aristotelest illeti, azonnal megértjük őt, mihelyt emlékezetünkbe idézzük azt, hogy minő helyet

¹ Eth. Nik. 1152. b. 1. köv.: Περὶ δὲ ἡδονῆς καὶ λύπης θεωρηταὶ τοῦ τῆν πολιτικὴν φιλοσοφοῦντος· οὗτος γὰρ τοῦ τέλους ἀρχιτέκτων, πρὸς ὃ βλέποντες ἕκαστον τὸ μὲν κακὸν τὸ δ' ἀγαθὸν ἀπλῶς λέγομεν

² U. o. 1153. b. 14. köv.: καὶ διὰ τοῦτο πάντες τὸν εὐδαιμόνα ἡδὸν οἴονται βίον εἶναι καὶ ἐμπλέκουσι τῆν ἡδονὴν εἰς τῆν εὐδαιμονίαν, εὐλόγως.

jelölt ő ki elméletében egyszer s mindenkorra a kěj fogalmának. Ekkor látni fogjuk, hogy bármennyire biztosítson is Aristoteles minket a felől, hogy a cselekvés világát a kěj kánonja szerint mérlegeljük, hogy a *ἡδονή* a *τέλος*, a legfőbb jó és a boldogságtól elválaszthatatlan stb., mégis, a míg egyfelől a legszebb összhangzásban marad a saját elméletével, addig másfelől a legélesebb ellentétben áll Epikurral. Mert ha a kěj — a mint Aristoteles mondja — nem egyéb, mint az erkölcsi embernek akadálytalan, természetszerű, tökéletes, erényes és kötelességtudó ténykedése, akkor az erény és a kěj fogalmai valójában fedik egymást és akkor — a nélkül, hogy attól kellene tartanunk, hogy bizonyos idealis önzésbe esünk, — a legkétségtelenebb jogunk van arra, hogy az egész erkölcsi sphaerát az erény-kéjtől mint öncéltól tegyük függővé és — a miként tényleg mindenki teszi — az eudaemonia kějét immanensnek képzeljük, valamint arra, hogy egy ilyen kěj, a mely csakis az erény tökéletes cselekvéseivel párosul, életcéllá emeljünk. Ugyanezen okból a mindenkori kěj, a mely e szerint szükségképen bekövetkezik, csakis a mindenkori ténykedés természetének megfelelő kěj lehet, a mint pl. az elmélkedéssel, az aesthetikai foglalatossággal attól elválaszthatatlan kěj jár együtt. Ez, a midőn érezzük, annál nagyobb buzgalmat szül bennünk tehetségeink természetszerű kifejtésére és erőnk kihasználására. Így minden kěj az annak megfelelő ténykedésre fejlesztőleg hat és csak az ezen ténykedéshez viszonyítva idegen kějérzetek (*ἀλλότριαι ἡδοναί*) fognak erényes működésünkben hátráltathatni.

Az Epikur-féle kéjnek nincs közelebből meghatározott tartalma.

Most már teljesen érthető, hogy Zeller miként juthatott azon véleményére, a melyet az Epikur-féle ataraxiáról táplál, hogy t. i. Epikurnál csak negatív kéjről lehet szó. Mi nem értettünk ugyan egyet Zeller magyarázatával és a pozitív és negatív kéj közt tett egész különböztetését, valamint ezen kifejezéseket magukat is, a melyekről az ókor mit sem tud, mellőznünk kell; de természetes, hogy könnyen zavarba jön az ember és, mivel oly igen kevés az, a miből magyarázni lehet, önkényes belemagyarázásra hajlandó az ember, ha azt kérdik tőle, hogy mi hát az Epikur kéje, mi az ő eudaemoniájának a tartalma. Mert ha azon félig zavaros és egymást keresztező fogalmakat, a melyekkel Epikur tanának magva el van halmozva, eltávolítjuk, valóban kétségessé válik, vajjon találtunk-e magot. A mit, mint az Epikur-féle boldogság homályos tartalmát tényleg felismerünk, az csupán az a közelebből egyáltalán meg nem határozott kényelmes állapot, a melyben a bölcs létezik, a kinek az észre szüksége van azért, hogy az élvezeteket előnyösen válaszsza ki, és a tudományra azért, hogy felszabadulhasson oly képzetek alól, a melyek az élvezetre hátrányosan hatatnának. Ennél ködösebb és kevésbbé tudományos meghatározás azonban alig képzelhető. Ennek a szomorú és korlátolt egoismusnak ugyanezért még csak tudományos külszine sincs, az még csak önmagában következetes alakban sem nyilvánul, mert erre Epikurnak az ereje távolról sem volt elegendő. Epikurnak szelid, de szellemileg alárendelt jelentőségű természete a közömböshöz, a mellékeshez tapadt és az ő philosophiája nem volt képes magasabb színvonalra emelkedni, mint a minden idők művelt és műveletlen tömegének közönséges élvezete által meghatározott színvonalra.

És ezt az ítéletet — kezdve *Gassendin* — Epikur összes újabb barátjai és védelmezői közül sem fogja egyik sem megdönthetni, ha nem annyira sok szép szólamát, mint inkább egész rendszerét a maga összefüggésében és annak alapelvét veszi tekintetbe. Ha még Epikur valójában bölcsész, tudós lett volna, még azt lehetne gyanítani, hogy előtte az ő eudæmoniájának tartalmaként mintegy önként érthetőleg a tudományos szemlélődés és munkálkodás felett érzett öröm lebegett, a mi nyilvánvalólag kitűnik az ő hasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű mintaképének ethikai ítéletéből: *Demokritost* értjük, a kivel most *Platoval* kapcsolatban közelebb-ről fogunk foglalkozni.

Plato és Demokritos.

Hirzel, hogy Epikurnak Demokritostól való függőségét minél több adattal támogathassa, még Platoban is vél felfedezhetni Demokrit-Epikur-féle nyomokat és ez úton a legcsodálatosabb következtetésekhez jut. Hivatkozik a *Philebus* 43. D s köv. és az «Állam»-nak oly gyakran idézett X. 538. B s köv. helyére, a hol egy régibb nézetet idéz a kéj lényegéről, a melyhez Plato hozzájárul, midőn a kéjt «szükségleten, tehát fájdalomon» alapulónak mondja. E felfogást, a mely azután — és épen ez kelti fel Hirzel érdeklődését leginkább — Epikur elméletébe is átment, Hirzel Zellerrel (és másokkal, pl. Ritter és Grote) ellentétben Demokrittól származtatja; Demokrit lebegett, úgymond, e helyen Plato előtt. Mert Hirzel szempontjából kívánatos volt az, hogy ezen Plato-féle célzásokban Demokrit közvetlen befolyását tüntethesse fel és hogy, a «kéjnek, mint negatív érzetnek felfogását» Plato részéről Demokritnak tulajdoítva, Epikurt még valamiben megfoszssa az eredetiség zománczától. Hirzel ennek következtében egyáltalán nem állja, hogy Platot magát Demokritos

iskolájába küldje, mert fejtegetéseinek további folyamán — habár egy «korlátozással» — nemcsak azt állítja, hogy az idézett helyek világosan rávallanak arra, hogy Plato Demokrit befolyása alatt állott, hanem egyszerűen azt, hogy Plato egyenesen elsajátította Demokritnak a kéj lényegéről táplált felfogását.

Hogy e kérdésben tájékozódhassunk, egyelőre el kell tekintenünk Hirzeltől és meg kell ismerkednünk Plato tanával magával, úgy, a mint ő azt a Philebus-ban és az «Állam»-ban kifejti. Hirzel, Zellert követve, azt a szerencsétlen felfogást, a mely szerint a kéj negatív érzetet képez, minden további kutatás nélkül Plato részére veszi igénybe, úgy, hogy a Plato-féle kéjt fájdalomon alapulónak mondja és azután ezt a kéj által véli megszüntetni.¹ Már most azonban Plato maga egészen más vélekedéseket táplál. Minthogy a kéj — úgy mond ő — mozgás és alakulás, (κίνησις καὶ γένεσις) azt nem illetheti az οὐσία, azaz: az önmagában jó, hanem az a léleknek tökéletlen állapotát képezi és a tökéletes emberiséghez illő dolog az, hogy Istennek kéjtől egészen mentes lényéhez közeledjünk. Plato tehát azt követeli, hogy a művelt, bölcs ember független hangulatban igyekezzék lenni, a melyet alapjában sem a fájdalom, sem a kéj nem irányoz, és ez emlékeztette, a mint látszik, Hirzelt is oly élenken Demokritre, mivel ez ebben a pontban azzal, hogy a lélek minden viharos felindulását rosszalja és bölcs önuralmat ajánl, kissé emlékeztet Platorra. Plato gondolkozásának csodálatos összhangja azonban itt is érvényesül; s épen az összefüggésre kell figyelmünket fordítanunk, hogy az egészket kellőleg meg-

¹ Így vélekedett, úgy látszik, már Ritter is (Gesch. d. Philosophie, II. 398. s. köv. l.), kinek előadásából azonban tulajdonképeni nézete nem tűnik ki világosan. Mert sok függ attól, vajjon a kéjt keletkezésében csak ideiglenes összeköttetésben gondoljuk a fájdalommal, avagy a kéjt okilag származtatjuk a fájdalomtól.

értsük. Plato az egész természetet a *πέρας* és az *ἄπειρον* két elemére osztja. Ez a két polus: az ideális és a reális, az alak és az anyag. Csak a *πέρας*-t illeti az *οὐσία* önmagában, a *πέρας*-nak *ὑποκειμενον*-ja az *ἄπειρον*, a *μη ὄν*. A polusok érintkezésének eredménye a világ.¹ Az alak tehát, bár örökké létező, ránk nézve csak úgy válik észlelhetővé, csak úgy lehet *φύσις*, ha az anyagban születik meg. E szerint a természet a *πέρας* és az *ἄπειρον* összhangja, a normalis élet, a *ὄγισια*, a mint Plato nevezi. Ezen összeköttetésnek teljes feloldása természetesen az elemek szétválását követeli, azok eredeti elkülönöttségét, azaz a létezés megszűnését, a halált; a viszonynak minden könnyebb jellegű megzavarása a létezésnek tökéletlen alakzataira vezet.

Ezt a nagyszerű felfogást már most Plato a metaphysikai speculatio világából az ethika légkörébe viszi át és ebből azután szükségszerűséggel következik az, hogy a két polaris érzéki érzelmeknek minő lényeket és minő fokozatot tulajdonít. «Állítom tehát, — úgymond — (Phil. 31. D.) «hogy, mihelyt az élő lényekben az összhang feloldatott, ugyanabban a pillanatban egyúttal a természetnek feloldása (elpusztítása) és a fájdalomnak a fellépése is bekövetkezik . . . Megfordítva azonban, ha az összhang újból helyreállítatik és visszatér a természetéhez, azt kell mondani, hogy két támad.» Ez a kijelentés azonnal érthető; Plato azonban azt szokott modorában Protarchosnak példákkal magyarázza meg. Az éhség pl., úgymond csak feloldása ezen összhangnak, csak természetellenes testi állapot, mert az emberi szervezetből és a tapasztalásból következik, hogy csak a jóllakott test képes functióit kellőképen teljesíteni. Az éhező lényben tehát

¹ Itt felhozható, hogy tehát Plato még az *ἄπειρον*-nak is bizonyos létet tulajdonított, úgy hogy nem szabad egyszerűen a semmivel egyenlőnek tekinteni. Azonban e nyilvánvaló határozatlanságnak bírálata Plato rendszerében, e tanulmány keretébe nem tartozik.

disharmonia mutatkozik a *πέρας* és az *ἄπειρον* közt; az utóbbi, mint a *μὴ ὄν* az érzelmekben előtérbe nyomul. Ezért az alany az üresség (*κένωσις*) és a fájdalom (*λύπη*) érzéseinek uralma alá kerül. Ha az *ἄπειρον* teljesen felülkerekednék, ha az éhség legfőbb és utolsó fokát érné el, akkor természetesen a halál következne be, a természet el volna pusztítva (*τῆς ἀρμονίας λυομένης*). Már most nézzük a dolgot megfordítva. Az éhes, a midőn táplálékot vesz magához, a *πέρας* és az *ἄπειρον* két eleme közti összhangot ismét kezdi helyreállítani, tehát ismét megteszi azt az utat, a mely a természethez vezet (*ἀρμοστομένης τε καὶ εἰς τὴν αὐτῆς φύσιν ἀπιούσης*). Ezen az úton már most, azon ténykedése közben, hogy a feloldott összhangot ismét helyreállítsa, támad és kíséri őt a kél (*ἴδοντὴν γίγνεσθαι λεπτέον*), a mint hogy az éhes ember előző állapota tudatában már midőn az ételt várja és még inkább, midőn eszik, kéjt érez. Ha azonban jóllakott, ezzel elmúlt a kél is, mert ezzel elérte *τέλος*-át, szervezetének tökéletes, természetes állapotát. A fájdalom tehát a természettől a *ἀρμονία*-tól való távolodáshoz van kapcsolva, a kél a természethez való visszatéréshez. E szerint a kéjnek és a fájdalomnak egyaránt jellemvonása az alakulás. Egyáltalán nem fogta tehát fel a platonikus tan lényegét az, a ki azt állítja, hogy Plato szerint a kél a fájdalomon alapszik. Épen nem ez az, a mi ennek az elméletnek a philosophiai jellegét megadja, a mi annak lényegét képezi, hanem az a metafizikai alap, a melyet itt Plato az *affectusok* meghatározásába belevisz. Így tehát kél és fájdalom ő szerinte alárendelt jelentőségű dolgok, a melyek mint folyamatok jelentkeznek, mint átmenetek a természet felé.

Aristoteles kritikája.

E felfogásunkat Plato tanáról a kéj tekintetében az a kritika is támogatja, a melylyel Aristoteles a Nikomachiákban (1173 a. b.) megtámadja és megczáfoltnak véli Platót, még pedig igen világosan megczáfolja, a mint hogy egyáltalán «Aristoteles tana a kéjről láthatólag Philebus és a többi dialogok kritikájából keletkezett».¹ Hogy azonban Aristoteles senki mást nem támad, mint Platót és iskoláját, az minden kétségen felül áll. Téved tehát *Ramsauer*,² midőn azt hiszi, hogy Aristoteles csak általában a Plato-féle iskola sententiái ellen, s nem egyenesen a Philebus ellen fordult, a mely nem is volt kezénél.³ Mert Aristoteles kritikájának összehasonlítása a Philebussal szemmeláthatólag kideríti azt, hogy Aristoteles a megfelelő helyeket egyszerűen idézi. Csak tart-suk szem előtt azokat a fogalmakat, a melyek úgy Platonál mint Aristotelesnél lényeges szerepet játszanak: γένεσις, ἀναπλήρωσις, θάττον, βραδύτερον, μᾶλλον, ἤττον, ὕψις stb.

¹ Teichmüller : Neue Studien z. Gesch. d. Beg. III. 405. l. jegyz.

² Aristotelis Ethica Nicomachea.

³ U. o. 653. l. jegyz. d.: Si summam sententiae, contra quam in his disputatur et ipsa fere vocabula, quibus illa exponitur, consideres, vix dubites, quin Platonis Philebus iterum carpatur. Sin eas rationes perpenderit, per quas Arist. jam adversarium hunc repulis sibi videtur, probabilius forte putabis neque in manibus neque ante oculos magistri librum fuisse, sed rem esse potius quibusdam, qui Platonica institutione imbuti aliqua in scholis placita proponere con-
suevissent.

Philebus.

31. D.: Λέγω τοίνον τῆς ἀρμονίας μὲν λουμένης ἤμιν ἐν τοῖς ζῴοις ἅμα λύσιν τῆς φύσεως καὶ γένεσιν ἀλλοτρίων ἐν τῷ τότε γίνεσθαι χρόνῳ; így alább is s kevéssel előbb: C. Ἐν τῷ κοινῷ μοι γένε: ἅμα φαίνεσθον λύπη τε καὶ ἡδονὴ γίνεσθαι κατὰ φύσιν.

Mint hogy a kék a határtalan fajához tartozik, tehát mint mozgás gyorsabb is, lassúbb is lehet. 25. C. Πρόσθεσ δὴ ξηρότερον καὶ ὑγρότερον αὐτοῖς, καὶ πλέον καὶ ἔλαττον, καὶ θάττον καὶ βραδύτερον

ἔνδεια ἐς πλήρωσις.

45. B.: Ἄλλ' οὐχ οἱ πορέττοντες καὶ ἐν τοιοῦτοις νοσήμασιν ἐχόμενοι μᾶλλον διψῶσι καὶ βροδοῖσι, καὶ πάντα ὅποσα διὰ τοῦ σώματος εἰσθῆσι πάσχουσιν, μᾶλλον τε ἐνδεία ξυγγίγνεται καὶ ἀποπληρουμένων μείζους ἡδονὰς ἴσχουσιν; továbbá 31. E.: Ἐδωδὴ δὲ πλήρωσις γιγνομένη πάλιν ἡδονῆ ἐς 32.: Δίψος δ' αὐτὴ φθορὰ καὶ λύπη. ἡ δὲ τοῦ ὑγροῦ πάλιν τὸ ξηρανθῆν πληροῦσα δύναμις ἡδονῆ

μᾶλλον ἐς ἦττον.

24. A.: . . . θερμότερον καὶ ψυχρότερον πέρι πρῶτον ὄρα — és így mindennél, a mi az alakulás lényegét viseli — péρας εἰ ποτέ τι νοήσαις ἄν. ἡ τὸ μᾶλλον τε καὶ ἦττον ἐν αὐτοῖς οἰκούντες τοῖς γένεσιν . . . és alább 24. B. C. E.

Nicomachea.

1173. a. 29.: τέλειόν τε τάγαθὸν τιθέντες, τὰς δὲ κινήσεις καὶ γενέσεις ἀτελεῖς, τὴν ἡδονὴν κίνησιν καὶ γένεσιν ἀποφαίνεσιν πειρώμενοι.

Következik a czáfolat. A ἡδονῆ sem nem κίνησις. sem nem γένεσις, hanem egy egész (δλον).

1173. a. 31.: πάσῃ γὰρ οἰκείον εἶναι δοκεῖ τάχος καὶ βραδυτήις . . . b. 2.: μεταβάλλειν μὲν οὖν εἰς τὴν ἡδονὴν ταχέως καὶ βραδέως ἔστιν, ἐνεργεῖν δὲ κατ' αὐτὴν οὐκ ἔστι ταχέως, λέγω δ' ἦρεσθαι. γένεσις τε πῶς ἂν εἴη;

1173. b. 6. . . καὶ οὗ γένεσις ἡ ἡδονῆ, τοῦτο ἡ λύπη φθορὰ· καὶ λέγουσι δὲ τὴν μὲν λύπην ἐνδειαν τοῦ κατὰ φύσιν εἶναι, τὴν δ' ἡδονὴν ἀναπλήρωσιν. ταῦτα δὲ σωματικά ἐστὶ τὰ πάθη· εἰ δὲ ἐστὶ τοῦ κατὰ φύσιν ἀναπλήρωσις ἡ ἡδονῆ, ἐν ᾧ ἀναπλήρωσις, τοῦτ' ἂν καὶ ἦροίτο . . . és így a következő tíz sorban még ötször.

1173. a. 15.: λέγουσι δὲ τὸ μὲν ἀγαθὸν ὠρίσθαι (mint péρας, eszme), τὴν δ' ἡδονὴν ἀόριστον εἶναι (mert a határtalannak. a γένεσις-nek természetével bír). οἷτι δέχεται τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἦττον . . . s tovább egész 30-ig.

Aristotelesből merített érv Hirzel ellen.

Ebből már most új érvet nyerünk a fentebb említett Hirzel-féle tétel ellen. Mert Aristoteles, a midőn elődeinek véleményeit idézi, hogy azokhoz hozzájáruljon vagy azokat megczáfolja, történeti hűséggel és pontossággal jár el. Minden tannál alkalmat vesz tehát magának arra, hogy Demokritre is visszatérjen, a kiről tisztelettel és becsüléssel emlékezik meg, mint kitünő tudósról, és mérlegelje nézeteit. De hogyan érthető akkor, ha a Hirzel-féle feltevést elfogadjuk és a kéjről szóló platonikus tan eredeti szerzőjének Demokritet tekintjük, az a jelenség, hogy Aristoteles épen akkor, midőn a legfontosabb alkalma nyílik kitüntetni Platoval szemben Demokrit érdemeit, teljes hallgatással mellőzi Demokritet? Mert udvariassági tekintetű Demokrit iránt, a mennyiben Aristotelesnek ez esetben, épen úgy, a mint Platoval szemben tette, Demokrit ellen is állást kellett volna foglalnia, csak nem fogunk feltételezhetni, különösen nem akkor, a midőn Aristoteles gyakran a Demokrit maximáit is élesen megtámadja. Csak az az állítás maradna tehát még fenn, hogy Aristoteles egyáltalán nem ismerte Demokrit etikáját; de ez a kifogás elannyira nem volna komoly, hogy a czáfolatnak egyetlen szavára sem szorulna.

Demokritos.

Ezek azok az okok, a melyek Platoból magából merítvék Hirzel ellenében. Lássuk már most, melyek azok a kifogások, a melyek Hirzel ellen Demokritből magából meríthetők.

Itt már eleve legyőzhetetlen aggály merül fel Hirzel ellen; mert ha szerinte Plato a «Köz társaság»-ban és a Philebusban oly nagy súlylyal vonja be a vitába egy idegen iskola

ethikájának alapelveit, igen közel fekvő az a feltevés, hogy volt neki is iskolája, tehát kifejlett ethikai rendszere, tehát voltak határozott tantételei, szóval: volt egy tudományos ethikája. Ezen állítás kockáztatásának azonban számos nehézség állja útját, első sorban az ókornak magának történeti itélete. Mert hiszen az ó-kor classikusai sokat beszélnek arról, hogy Sokrates előtt túltengett a physika és merőben hiányzott az ethika tudományos feldolgozása, a mint hogy ismeretes Cicero szava, hogy csak Sokrates vitte át a bölcsészeti reflexiót a természet feletti elmélkedésről az alany tanulmányozására, a midőn minden erényt és minden tudást az erkölcsi belátásra alapított.¹ És így egészen természetes, hogy a Sokrates előtti physikusok egész soránál találunk ugyan «többféle képzetet a legfőbb jóról» és egy bizonyos ethikai «felfogást»,² de hiába fogunk ethikai rendszert keresni, s a legkevésbé tételezhetünk fel ilyet Demokritnél; mert Demokrit egész életét a physikai természet tudományos kutatása merítette ki s minden, a mi tőle ránk jutott, igazolja philosophiai szereplésének ezen jellegét. Így ethikai fragmentumai-ban sem ismerjük fel távolról sem következetes tantételek szilárd épületét, a melyek tudományosan közös központból indulnának ki és logikailag igazolt együvé tartozást tüntetnének fel. Demokritos ethikája, ha ugyan annak szabad nevezni, szellemdús, költői reflexiók, antithesisekben előadott fényes ötletek szeretetreméltó jellegét viseli magán, a melyeknek a

¹ A mint ezt Cicero, *Tusc. quaest. V. 4.* szónokilag kifejezi: *Philosophiam devocavit e coelo et in urbibus collocavit et in domos etiam introduxit et coëgit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere. V. ö. Acad. quaest. I. 4.* (Varro beszéde).

² Ritter i. m. 404. Egyébiránt Ritter azon a nézeten van, hogy Plato a kéjről szóló tanával egyenesen Demokritos (a sophisták stb.) ellen is fordult, leginkább persze az általános tudat, «kortársai nagy részének nézete ellen».

belátással teljes komolyság, a méltóság, a jó lelkiismeret, az erkölcsi vezetés és a nyugodtság, a mely csak oly embernek lehet sajátja, a ki sokat látott, kitűnően megfigyelte a mit látott, és okosan cselekedett, bizonyos benső érettséget és fenséget kölcsönöz, a mely hévvel tölt el iránta, habár nagyon jól látjuk azt, hogy épen nem bocsátkozott a cselekvés elveibe, nem volt képes az egyes tételeket összegezni s empirikus észleleteinek tömegén a vezérlő erkölcsi eszmékre való vonatkoztatással tudományosan áthatolni. Sőt mondhatjuk, hogy ezt saját magára, az atomistikus physikusra nézve önmaga lehetetlenné tette; mert Demokritos nem lelhetett fel a legmagasabb jó kriteriumát és egyáltalán egy pontról sem volt képes a legmagasabb erkölcsi eszméket levezetni. Az atomismus az önkényesen talált anyaggal, az ἄπειρον-nal szembe mit sem helyezhetett az alakból, a πέρας-ból; eszméket magába fel nem vett. Az atomismus előtt a világ számtalan ok- és vonatkozás nélküli, merőben vak természeti szükségre visszavezetett erőre oszlott s a teleologikusan egybekapcsoló νόος helyett merev mechanismusnak volt alárendelve a létezés. Mely úton juthatott volna tehát Demokrit a Platoeival csak távolról is rokon erkölcsi maximákra, ha csak egész speculációját önmaga ellen fordítani nem akarta volna? Mert az ily kérdést nem szabad egyes terminusok történetes egybehangzásának és bizonyos fordulatok általános hasonlóságának szempontjából megítélni, kivált midőn — hogy Hirzelt a saját meggyőződésére emlékeztessük, — «az ethika egyes tanai, ha eltekintünk az alaptól, a legkülönbözőbb bölcészeknél ugyanazok s azért két bölcész elméletének összefüggésére nézve mit sem bizonyíthatnak». A mit szem előtt kell tartanunk, ez épen ellenkezőleg az, hogy a rendszerek rokonsága felett, különösen azok alapelve tekintetében csakis a rendszerek elvi egészéből, a speculatio szelleméből és sajátos irányából, a genusból és a specificus differentiákból kiindulva dönthetünk.

De talán épen itt jutottunk azon ponthoz, a melynél Hirzel egy kifogással a legkönnyebben halomra döntheti okoskodásunkat. Mert mi sem áll útjában azon ellenvetésnek, hogy talán Demokritnél is azt fogjuk találni, a mi pl. különösen Epikurnál és más bölcsészeknél is annyira visszatetsző előttünk, hogy t. i. ellenmondások léteznek a rendszerben magában. Egy és ugyanazon bölcsészet különböző tanaiban merülnek fel elvek, a melyek egymással szembeállítva egymást paralyzálják, és a rendszereket belső egység és a vezérlő architektonikus gondolat hiányában szükölködőknek tüntetik fel, úgy, hogy a mi esetünkben nem válnék ugyan javára Demokrit bölcsészi erejének, de épen nem ellenkeznek a tényekkel, ha Hirzel érdekében constatálnók azt, hogy a Demokrit-féle metaphysika és az ethika közt hiányoznak a rendszeri vonatkozások és nincs meg bennök a felfogás egysége.

Nem is tagadjuk — különben is összhangzásban áll fentebbi fejtegetéseinkkel — hogy Demokritos a maga atomistikus physikájával maga zárta el önmaga elől egy következetes ethikai rendszer kiépítésének útját, mivel az eredmény, a melyre jutnia kellett volna, a semminek felelt volna meg. A mennyiben tehát kiterjesztette a speculatiót ethikai kérdésekre is, annyiban egészen világos, hogy önmagától eltért. És ezt bizonyítják a fragmentumok is. De azzal, hogy ezt készségesen megengedjük, ismét csak Hirzel ellen foglalunk állást; mert minél inkább eltért Demokrit ethikájában physikai alaptételétől, annál többet kellett rendszerének vesztienie tudományos következetességéből, a mennyiben az egyén erkölcsi öntudatára hivatkozott és az empirikus reflexióra szorítkozott. Ha azonban az állítatik, hogy ethikájában újabb metaphysikai, tehát rendszeres alapok vannak kifejtve, ám tessék ezt kellőleg bebizonyítani! E bizonyításra nézve azonban okvetlenül megkövetelendőnek tartjuk azt, hogy a Demokrit-féle fragmentumokból mutattassanak ki legalább alapvető

vonásaikban a plátói *πέρας* és *ἄπειρον* fogalmai ethikai értékesítésükben s bizonyíttassék be az, hogy a kéj lényege az *οὐσία*-val, a tökéletessel szemben a *γένησις*-ben áll. De ez irányban még Hirzel combináló képességével is hiába keressünk Demokrit összes ránk maradt fejtegetéseiben csak oly utalást is, a mely a legtávolabbról is Plato ezen nagy tanához fűződnek. Ezért Hirzel módszere s az a könnyenhivőség, melylyel végczélja érdekében Demokritot Platoval hozza kapcsolatba, méltán kifogás alá eshetik.

Vizsgálódásaink eredményeképen tehát kiderül:

1. Hogy Plato tana a kéjről semmiképen sem vezethető vissza Demokrit-féle alapokra ;
2. hogy Demokrit etikája rokonelveket egyáltalán nem ismerhetett ;
3. hogy tehát Epikur is e tekintethen sem Demokrit-től nem függ. sem Platohoz vonatkozásban nem áll.

Epikur viszonya Demokrithez

Epikur viszonyát Demokrithez Hirzel modorában tárgyalni egyáltalán czéltévesztett dolog. Azt kétségtelenül szem előtt kell tartanunk, hogy Epikur függése Demokrittől oly dolog, mely egész okoskodásán átvonul és mindenütt kimutatható, s ha azt mondjuk, hogy Epikur, daczára azon szidalmaknak, a melyekkel kicsinyes természete épen azokat halmozta el,¹ kiknek legtöbbet köszönhetett, egyáltalán nem is foglalna helyet a bölcsészet történelmében, ha elméletében a Demokrit befolyása oly hatalmas érvényesülésének tért nem enged, úgy ezzel nehezen túloztunk. «Epikur az ő keretecskéit Demokrit forrásaival öntözgette», mondja élczesen *Menagius*;² és így szívesen megengedjük Hirzelnek mi is,

¹ Diog. Laërt. Epicur. 8.

² In Diogenem Laertium Aegidii Menagii observationes et emenda-

hogy nincs az epicuræikus elméletnek oly tana, a mely Demokrit nyomaira ne utalna. De az már mégis csak Demokritnek igen egyoldalú felfogására vall, ha már most az egész Epikurt tételről tételre minden áron csak ő belőle véljük kimagyarázhatni. Mindenütt. Epikur etikájában is, folyton ott találjuk ugyan Demokrit kifejezéseit és fordulatait, de Epikur nem értett hozzá, hogy azokat Demokrit szellemével és fogalmaiból lássa el tartalommal. Ezért a Demokrit befolyására valló terminologia, a részleges és jelentéktelen megegyezések és azok az alkalmi ellenmondások, a melyekbe Epikur önmagával jut, a midőn tényleg közeledni óhajt Demokrithez, nem szabad, hogy tévedésbe ejtsenek etikájának közönséges jellege iránt. Epikur, valamint még physikájában is vak következetlensége a leghatározottabban szétválasztja őt Demokrittől, úgy moráljában is mélyen mesterének álláspontja alá süllyed. Mert Demokrit az ő eudaemoniájának tartalmaként a művelt, önmaga felett uralkodó, erkölcsi javakban bővelkedő, harmonikus lélek nyugodt, önmagában befejezett életét (*ἀρμονία, εὖεστῶ, συμμετρία, ἀταραξία*) állította oda és arra akar minket tanítani, hogy megvetéssel tekintsünk a testi kéjekre és azok tumultuózus jelentkezésére.¹ Isteni szellem jele, — úgymond² — hogy gondolatainkat mindig valami széppel foglalkoztassuk. Mindenekelőtt szellemünk művelésével és annak szükségleteivel törődünk; szellemi munkával még rossz és tehetetlen természetet is meg lehet javítani.

tiones; pag. 407; 36.: . . . (Epicuri) qui Democriti fontibus hortulos suos irrigavit (haec fuit, ut quibusdam placet, sententia λέξις βιωσας). — Utólag azonban azt találom, hogy ez az észrevétel nem is Menagiusnak, hanem Cicerónak tulajdona. Nat. Deor. I. 43. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cujus fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum.

¹ Mullach: Fragm. moral. 1—18., 46—56. és Plutarch: de anim.

² Fragm. moral. 250.

Tudomány és műveltség teszi az értelemmel megáldott ember létezésének tartalmát; mitsem jelent e mellett minden külső tekintélye azoknak, a kik nem belső javak élvezetétől várják kielégítettésüket,¹ mert ezek, a midőn élnek, még sem élnek.² Ekként Demokrit azt a tiszta és nyugodt kéjt, a melylyel a művelt embert a szellemi munka eltölti, erkölcsileg is fejlesztőleg hatva reá, minden emberi boldogság központjává emelte, és ezzel saját, kutatási ösztönrel és tudományos működéssel teljes életének tartalmát adta elő. Így Demokritnél czélként jelentkezik az, a mit Epikur pusztá eszközzé alacsonyít alá, és ebben Demokrit és Epikur közt oly elvi ür tátong, a melyet a magyarázatnak semmiféle művészete és semmiféle erőltetett keresése a kapcsolatnak sem hidalhat át.

Jannsen.

¹ Ugyanott: 81—92. és 127—142.

² Ugyanott: 51.

AZ ÉKESSZÓLÁS A MŰVÉSZETEK KÖZT.¹

A classikus korszak és a középkor határszélén jelent meg Martianus Capellának, a latin rhetornak «Mercurius és Philologia lakodalma» című munkája, mely, mintegy az akkori ismeretek encyklopediáját adja és pedig allegorikus mese alakjában vezeti és mutatja be az egyes művészeteket: a középkori oktatásban is szereplő hét szabad művészetet. Ünnepi hangulat lepi meg a násznépet, midőn trombitaharogás közt föllép egy hatalmas istenasszony. Halljuk magát a szerzőt: «Fenséges, büszke magatartású, szép arcú, ragyogó megjelenésű nő lép be, a kit sisak fed, és kinek királyi méltóság veszi körül halántékát. Fényes öltöny övedzi derekát, melyen drága hímzés tündököl; mellén ékkövek ragyognak. Fegyvereit a mint megzörrentette, villámos felleg robaja közben kipattanó mennykövektől zúgó dörgést vél hallani. «E duzzadó, dagályos mondat az eredetinek hű másolata. Emphásissal rajzolja szerző az ékesszólás hatalmát, mondván: «Mert mintegy a világ királynője képes volt mindenkit oda vezetni, hová akart és onnét vonni el, a honnét akart, könyekre indítani, haragra lobbantani, más-más hangulatot gerjeszteni úgy városokban, mint harczoló csapatokban és a népek tömegében.

Mondják, hogy ő kormányozta a Romulus nemzeténél a tanácsot, a forumot, a törvényszékeket; Athenben pedig a curiát, a gymnasiumokat, a színpadot kénye szerint haj-

¹ Felolvasta a Kisfaludy-Társ. 1895. január 30-án tartott ülésén.

lította és egész Görögországot fenekestől felforgatta. Mert mikor Ő beszél, minő arcza, minő hangja, beszédének milyen fenkölt magasztossága van!! . . . » Nem folytatom. Az elragadtatás flosculusait egymásra halmozza szerző, hogy az ékesszólás hatalmát, befolyását fesse. És csakugyan az antik kor szelleméletében roppant hatalma, befolyása volt. Midőn Quintilianus remek művében rendre előttünk fegyverzi föl a leendő szónokot: aesthesist, stilistikát, irodalomtörténeti kritikát ad egyúttal. A szó művészete, az írás mestersége, mondhatni a művészet azon felfogására emlékeztet, mely szerint a művészet önmagáért van. A hellén alexandriai korszak, a latin irodalomnak a császárok alatti korszaka a retorikának oly széles hatáskört engedett, hogy berontott a művészetekbe, a lyrába, epikába, de be még a szobrok pozaiba, kifejezésébe is. Mi természetesebb, mint hogy a sok retorikai sallanggal fölciczomázott költészet és művészet megfélekedezett ős forrásáról, a természetről? Nincs jellemzőbb, mint Petronius Satyriconja, mely a legtermészetellenesebb élvek rajzolatja, a túlfűszeres irály, a szellemes fordulatokat hajhászó beszédmód, váratlan meglepetéseket készítő, meseszövés kapcsán panaszkodik az ékesszólás romlásáról és keresi az okokat s mintegy a dolog lényegét találja el ama feledhetetlen frassissal, hogy *«a természet keresi önmagát és nem találja»*. Ez az igazság. Minden hanyatló irodalomnak vergődését fejezi ki. A természet utánzása marad a művészet kimeríthetetlen forrása, ha tőle elszakad a művész és író: föl nem találja, ha őt magát nem érzi, nem keresi, nem áhítja.

A retorika tekintélyét a középkor nem emelte. A szabad szóval egyszerre hallgat el az ékesszólás. Volt egy valódi ékesszólás, mely a keresztény vallást diadalra juttatá: ez a mátyrok vérevel megpecsételt őszinte mély hitnek önfeláldozásban nyilvánuló ékesszólása. A katakombák csendjében elhangzó imában több erő, több fenség, több igazság

volt, mint a classikusoktól örökölt ragyogó gondolatok pompázó kirakatában, melyet Senecánál találunk. Szent Ágoston vallomásaiban mely igazsággal emlékszik meg arról a megvetésről, melylyel az egyszerű naiv hit dadogó beszédét a retorikai képzettség és tudás ékesszólásával szemben kicsinyelte, míg igazán meggyőződött arról, hogy csak fényes köd, tartalmatlan árnyék az, mivel lelkét betölté és ezután történt meg lelkében a nagy damaskusi megtérés, midőn a manichaeusok szemfényvesztő ékesszólásától elfordult. De hát valódi ékesszólás volt-e ez a retorika? Távolról sem!

Mihelyt a hitigazságok mélységeit ismét kutatni kezdik a hitűjítók: az ékesszólás összes fegyverzetét felölték és e fegyvereket nem csekélyebb ügyességgel forgatták az ellenfelek. A szónoklat súlya, tekintélye emelkedett. Midőn a népek kivívták szabadságleveleiket, mikor a francia forradalom proclamálta az emberi jogokat: ismét beszéd áradt az ajkankon: a kicsorduló szívek áradozva ömlöttek belé a szó művészetébe. Az ékesszólás félelmetes hatalommá vált.

Úgyde a szaporodó szükségek a demokratikus kormányformák által fölszabadult erők küzdelme, az élet sokoldalú igényeivel járó aprólékos kérdéseknek napról-napra föltorlódása: nem kedveztek az ékesszólásnak. Az *otium scribenti* hiányzott; sőt a nemzetgazdasági élet prózai kívánalmai az «exigentiák tudományá»-t olybá tüntették föl, hogy az ékesszólás legszebb frasisaival, a szónoki ihlet örökszép alkotásaival sem lehet az actualis kérdéseket megoldani.

Visszahatás támadt a retorikai műveltség ellen. A szép beszéd helyett az élet tényleges igényeinek tanulmányozására irányult a közfigyelem. A napisajtó felelt meg, és felel meg naponta nagyobb apparatussal és mondhatni bámulatos erő-készlettel ez igényeknek.

A vezércikkék hangjában, meg-megáradó mondataiban egy-egy nemesebb aspiratiót, egy-egy nemzési eszmét felkeltő

fordulataiban meg-megszólal a régi retorika, meg-megcsillan a művészi stíl fénye, meg-megüt a szép nyelv harmoniájának egy-egy melodikus hangja; a parlamenteknek is vannak ünnepnapjai; egy-egy Istentől megáldott szónok beszéde meg-megragadja a sziveket: de magának az ékesszólásnak tekintélye csökkent: az államférfiú nem helyez rá oly kiváló sülyt.

E visszahatás átcsapott az iskolákba is. A classikai oktatás vesztí nymbusát és bizony részben ép azért, mert *a tudomány* igazságait gyakorlati módszerrel kutatni tanítjuk az ifjúságot . . . A szép gondolatok, a nagy eszmék, s minthogy Vovenargues szavai szerint: «a nagy gondolatok a szívből jönnek», a szívből jövő nagy gondolatok iránt lankadt a lelkesedés, csökkent az érdeklődés, megingott a hit és meggyőződés.

Brunetière 1891-ben a Revue d. d. Mondes-ban az ékesszólás védelmére kél és retorikai oktatás hanyatlásától félti a francia próza báját, fényét és szabatoságát. «Két- vagy háromszáz év alatt legnagyobb íróink nem *látták*, de *hallották* azt, a mit írtak» jegyzi meg. És ha Brunetière ez észrevételét alkalmazzuk saját íróinkra, bizony Vörösmarty epikájának ékesszólásában korának nagy nemzeti szónokai visszhangoztak; Madách Mózesében, Csák végnapjaiban a felirati vita heve, fenkölt lelke él.

E sorok írója nem az ékesszólás védelmére akar kelni, de helyét óhajtja megjelölni a művészetek közt; mert ép a művészetek közt ki-kitörő határvillongások tanulmányozása a legtermékenyebb foglalkozás. Tagadhatatlan, hogy az ékesszólás korlátok közé szorítandó; mert ha a politikai tudomány részletkérdéseibe ugyanazt a hangot viszi bele, melyre csak nagyobb eszmék ihlete jogosítja, az üres, hangzatos frasis-hajhászat vádját méltán vonhatja magára, mert lelkesedésének nem felel meg a tárgy. Ép ezáltal hágja át minden művészet alaptörvényét: a *szabatoságot*, ha apró kis

kérdések vitatásánál is tragikus kothurnuson lépdél. Másfelől határok közé szoritandó, ha betör a költészetbe; mert akkor a próza tör be e művészetbe és itt ismét azt a határt hágja át, mely őt elválasztja a költészettől; vesz maga is és a költészet nem nyer. Ő veszti a meggyőzés leghatalmasabb tényezőjét: a közönség bizalmát szavai igazságában; a költészet pedig nem teszi valóbbszínűvé azt, a mi az ő igazsága az ő valósága, az ő meggyőződése és ennek alapján az ő ereje, mi nem más, mint a költő egyéni világnézete.

Hitem az, hogy az ékesszólás művészet és így jogosan foglal helyet a művészetek közt. Kiemelkedik az értekező, a tudományos, a vitatkozó, a kritikai bonczolás módszerével dolgozó próza köréből és mihelyt a szép próza magaslátára emelkedik: a művészet oly ismérvét sajátítja el, mely őt a szép birodalmába vezeti. Csak különbséget kell tenni a mindennapi élet lázas küzdelmét, éles összeütközéseit híven tükröző sajtó nyelvében található retorikai elemek, mondjuk, szónoki fegyverek és a műalkotásra ihletett és arra tehetőség és tanulmány útján emelkedett szónok alkotása a valódi szónoki beszéd közt. A politika a való élet mindennapi kérdéseivel foglalkozik; ő az agora tényezőit veti naponta mérlegbe. Hogy szerezte a szavazatokat, mi ezeknek értékük, a hirlapírói jargonban szólván «irrelevans» dolog; tényleg a cél: a hatalom birtoka. Az ékesszólás fegyvereit gyakorlott kézzel forgatja: nagyítás, kicsinyítés, személyesítés, ironia, felkiáltás, emfásis, elhallgatás . . . naponta használt kipróbált retorikai eszközök. De mindezt az actualis kérdések megoldására használja. Az élet nagy ellentéteit szolgálja. A valódi hirlapíró az eszmék szolgálatában naponta oktat, megindít, rábeszél, lelkesít, gúnyol, magasztal, tehát az ékesszólás eszközeit fölhasználja, de azért bár lelkében él a nemzeti élet nagy összhangja: a nemzeti genius ihlete hajtja életemésztő munkájára: ez tartja fenn, fokozza erejét . . . de ama ritka.

fenséges pillanatok: a teremtés, az alkotás pillanatait mégis csak a hivatott szónok éli át; ő látja az eszmétől áthatott élet egészét . . . pedig ez már a művészet kiváltsága . . . Természetes, hogy műremeket is alkot.

A görög tanítá meg a világot beszélni; mert ugyanő lett a művészetekben a népek mesterévé. A görög sophistika tanítá meg a világot a dialectika ellentéteinek észrevételére. A ki ez ellentéteket *az igazságra* vezeté: az volt az első szónok.

A szónok levarázsolja a nemzeti eszményt miközénk, mint tevék a mi bölcseink, Wesselényink, Deákunk, Kossuthunk és annyi más jelesünk; levarázsolja a hitélet legelvon-
tobb sejtelemvilágából az *Ige* hatalmát, a Megváltó alakját az egyházi szószékről egy Fenelon, egy Bourdaloue, egy Bossuet, kik a történelemben megjelenő istent: e folytonos theophaniát hirdetik; etheophaniával tarták rettegésben a mi hitvitázó szónokaink a meghasonlott nemzetet. etheophaniával vigasztalták az üldözött protestansok egymást. A hang szónoki magaslatra emelkedett, mert az egész nemzet *ethikai* életét, Istenével való békéjét vagy háborúságát világítja meg a szónok. A művészi magaslatra emelkedik a szónok, mert a mindennapi élet küzdelmeiben magasabb eszmevilág besugárzását látja és láttatja; a nemzeti viszályban pokoli hatalmak pusztító művét látja és láttatja. Mint Vergilius Aeneisében, Venus Aeneasnak, midőn ép a Trója romlását okozó Helenán akar boszút állani, rámutat amaz égi hatalmakra, kik Tróját feldűlják: rámutat az égő város nagyszerű panorámája megett működő Junóra, Pallasra és magára Jupiterre.

«Apparent dirae facies inimicaque Troiae
Numina magna deum» . . .

A valódi szónoknak is e szellemek: a nemes élet, vagy az egyetemes emberiség nagy életét szövő nagy hatalmak jelennek meg. Széchenyi akkor emelkedik szónoki magaslatra,

mikor a forradalmat megjósolja és akkor, mikor a jövőndő Magyarország ragyogó arcza sugárik bele lelkébe.

És ebben találjuk magyarázatát annak, hogy minden korok remeke: Demosthenes Philippica-i, melyeknek Cicero Philipica-i utánezataiul nézhetők. Mert hiszen a szónok az idegen érdek, hazafiatlan, megvesztegetett agenseiként szereplő ellenfelekkel szemben védi a bukás örvénye felé sodort hazáját. A köznapi küzdelmek köréből világtörténeti fontosságú kérdésre emelkedik föl. Ép ezért marad Lykurgosnak Leokrates ellen tartott beszéde remek alkotás, mert a khaironeai nemzeti bukás után a hazáját a néphatározat ellen üzérkedés céljából elhagyó Leokratesben mintegy típusát láttatta a szónok amaz erkölcsi satnyulásnak, mely Görögországot igába görnyeszti . . . Tehát az egyszerű vádbeszéd, kivált a hazaszeretettől ihletett költői helyek idézésével a hazaszeretet elogiumává emelkedik.

Az teszi Kölcsseynek és Deák Ferencznek a lengyelek ügyében tartott beszédeit szónoki remekékké, mert a háttérben a szerencsétlen lengyel nemzet esdő alakját idézik föl a lelkek elé és Vörösmarty élő szobra áll előttünk, melynek fáj minden tagja.

Minő magasztos perspectivát nyujt Kossuthnak 1848. július 11-én tartott beszéde, mely a nemzetből 200.000 katona megadását kéri. A haza egységét széttépéssel fenyegető veszélyek közepett összedobbant szivek lelkesedésének határt nem ismerő zúgó oceánja előtt: mint az igazi fenség megdöbentő hatalma előtt borult le a nagy szónok.

Minő megragadó látványt nyujtottak ama londoni, manchesteri, bradfordi népgyűlések, melyek előtt Kossuth hazája érdekében a be nem avatkozás elve mellett szónokol diadalmas erővel! Mint fogta föl helyzetének megható vonását, midőn a szabad Albion fiainak idézi Shakespeare híres szavait:

«Hódolok büszke lábainál,
Nem görnyed e nép, míg Albion áll.»

és megragadó szavakkal mondja: «ha van ember, ki tanúságot tehet az angol nép szabadságszeretete felől, én tehetek: én, ki nagylelkű ösztöneinek élő hangja vagyok; én, ki vihar-környezte fejemet Anglia pártfogó keblén nyugtattam éveken át; én, kinek megengedte Anglia népe, hogy kezemet szívére tegyem: a reménytelenség napjaiban és vigasztalást merítsek rokonszenvének lüktetéseiből» — a letiprott és szabadsága után sóvárgó Magyarország képét véste e szavakkal egy szabad nép résztvevő szívébe, a népeket összefűző szent kötelekeket rázta meg e beszéd: a *sancta humanitas* örök elvét juttatá érvényre. De minthogy a szenvedő népek hajolnak a romantikára, mint ezt szépen mondja Beulé Tiberius koráról, mely Germanicusban a régi szabadság helyreállítóját látta. Ép azért hajlandó a hosszú szónoki pályát folytató, a gyakorlati tevékenységtől elzárt szónok a szónoki nagyítás által megnövelt eszmék magaslatáról a köznapi élet mindennapi küzdelmeit önzésnek, sülyedésnek tekinteni.

Ép azért érzi és hirdeti a szónok a nemzet ernyedését, erkölcsi lazulását akkor is, mikor a lét küzdelmét, a mindennapi politika nehéz teendőit végzi: anyagi és szellemi fölvirágzásának intézményeit józan számítással igyekezik létesíteni; mert a szónokot az eszmék magaslatára vonzza műzsája, mint a költő kerüli az avatatlan népet, mert hivatja «a hűs berek», hol a nympháknak a satyrokkal lejtett könnyű tánczát véli látni. Ezért hangzik nem egyszer vád a politikusok ajkán, hogy az ékesszólás csak megzavarja a népek beléletét, a demokrat intézmények lelkét meghamisítja, a valódi politikát lehetetlenné teszi. Ott van Isokrates példája. A hellenismus eszménye lebeg szeme előtt, ennek érdekében szidja az önző Spártát, kéri a még önzőbb Fülöpöt, a persa hatalom ellen buzdítva akarja egyesíteni az erőket, panhellenismusról ábrándozik és megéri . . . Khaironeát. Ott van Demosthenes, ki, ha politikus marad és nem minden érvet kijátszó hatalmas szó-

nok, talán elkerüli szomorú sorsát és talán nem éri meg hazája bukását. Ott van Cicero . . . nem tudom, hogy Fulvia miért szurkálja meg nyelvét, hiszen Caesar emelkedésének úttörője volt, mikor az «isteni ifjút» magasztalá.

A népek életét nem a szó, de a hatalmi tényezők, a nemzetgazdasági erők hatalma kormányozza. A történelmi nagy változásokat a százados forrongásból kipattant *tények* idézték elő.

De épen a «*történelem logikája*» nevében megy az opportunus politikus túlzásba, midőn a szó hatalmát kicsinyli és a tények, modhatni a demographiai törvények erejét szembe állítja a szónok úgynevezett phrasisaival. Ma már e szó: «*phrasis*», egyértelmű a kicsinyléssel. Eszembe jut a «Nehéz idők» Gradgrindje, kinek összes hőlcsesége *a tények* hatalmában összpontosult. Megragadó erővel festi Dickens e nyomorult embert, ki «hitvány vámszedői kutaszával feneketlen mélységeket mérlegelve s rozsdás delejtűjével a világegyetemen botorkázzván, nagy dolgokat vél véghezvinni». A politikai élet is összezsugorodik azok lelkében, kik a történelmi eszmék fejlődésének törvényei helyett a statisztika rovataiba akarják a nemzeti életet szorítani. A szónok e nagy nemzeti életet érzi szívében áradni; ebből meríti ihletét és a szellemidézés törvénye szerint:

«zu rechter Zeit, zu rechter Stunde»

ered meg ajkán a szó.

Mert mi az ékesszólás feladata? *Szépen* fejezni ki *az igazságot*. És ép e ponton tör ki a határvillongás közte és a költő közt. kinek feladata: *igazán* fejezni ki *a szépet*.

Ez nem szójáték. Világosítsuk föl egy példával. Álljon itt az értekező próza okkötése, melylyel Descartes a legfőbb lény kérdését oldja meg: «A végtelen sejtelve él bennem. E sejtelmet valaki belém oltá. E valaki nem lehetek én, ki véges vagyok, nem lehet a világ, melynek határai vannak; e valaki

végtelen lény: tehát van Isten». Halljuk Fenelont, mint öltözeti föl e bölcselmi gondolatot: «Elvesztettelek egy pillanattig szemem elől, óh én kincsem! Óh végtelen Egység, mely felülmúlod a tömeget. Elvesztettelek és ez rosszabb volt, mintha önmagamat vesztettem volna el. De nagyobb bizonyossággal talállak föl újból, mint valaha. Felleg borult gyenge szemeimre, de a te fényed, Örök Igazság, áttört e fellegen. Nem, nem töltheti be valómat semmi más, mint te, Egység, ki a mindenség vagy és ki előtt a felhalmozott sokaság semmi!» Íme, a szónok mint beszél. Hát a költő? Ő az Istent érzi a természet legapróbb tüneményeiben. Látja őt, ki «a napnak szerzett sátort az egekben és az mint egy vőlegény kijövén az ő ágyasházából: siet mint egy erős futó férfiú az ő útának elvégzésére». Így már Dávid beszél. Ez Isten orczája elől hiába rejtőznék el a koporsó fenekére, ő ott is jelen.

Ki felejtí el e szavakat, ha egyszer olvasta: «Ha a mennybe megyek, ott vagy; ha a koporsóba vetem az én ágyamat, ott is jelen vagy. Ha olyan szárnyaim volnának is, mint a hajnalnak és a tengernek utolsó határánál laktám is: oda is a te jobbod vinne engemet és a te jobbkezed megfogna engemet. Ha azt mondanám: Talán a sötétség elfedez engemet; de a sötétség is világosság körültem?» És boldog az, ki az Istenhez ilyen közelséget, habár pokoli gyötrelmek mélyén is érezett! Dávid kedvencz költője a mi gályarabjainknak. Ott a «tengernek túlsó határánál» nyögtek, de világosság sugárzott lelkökbe. A zsoltáríró csupa képbén beszél. Mintha az Úrnak hímes ruháját látná a «*kifeszített erősségben*». És mint Hugo Victor *Villequiersben* című gyönyörű költeményében mondja:

«Hozzád jövök, Uram, a kibén hinnünk kell,
S átadom székednél
E szív darabjait tele fenségeddel,
Melyet te széttörtél».

Mintha a zsoltáriró szavait írná át:

«Még ha szinte a halál árnyékának völgyében járok is: nem félek a gonosztól, mert te velem vagy; a te vesszöd és botod megvigasztalnak engemet.»

A költő «érzi az Istent, a kit gondol». A költőnél az eszme érzéssé válik, a szónoknál az érzés eszmévé és az eszme, mint minden eszme, a maga logikai erejével hat és mégis átérzik az eszme szülemlésének forrása: a szív. Sőt helyesen mondja Brunetiére, hogy «a hol megszűnik a logika, a hol megszűnik a dialektika hatalma, ott kezdődik az ékesszólás».

Ha elvontuk a határt az értekező, a műpróza és az ékesszólás közt: nehezebb lesz feladatunk megvonni a határt a költészet és szónoklat közt.

Az irodalmi hanyatlás koraiban betör a szónokias felfogás, a szónoki phraseologia a költészetbe. A latin irodalomban a declamatio, leírás és a sententiosus írásmód vonásaival jellemzi Nisard a maga kitünő művében a latin költés hanyatlását. Pedig az ékesszólást a költészet alkotásaiból kiltani lehetetlen. Már Homérról az Akhillest kérlelő Phoinix, kit Peleus ép azért küldött a táborba, hogy Akhillest *szóra* és *tettre* tanítsa, formális beszédet tart. Odysseusnak jelzője «jó szónok» és Nestor ajkán méznél édesebben folyik a szó. Priamos ékes szavakkal kéri ki fiának holttestét. A dráma szószékké válik Euripidesnél, pedig Aristoteles teljes joggal nevezte legtragikusabb költőnek. Menander velős gondolatokkal gazdagítja a világot. Ez mind igaz, de azért mégis e részről veszély fenyegeti a költészetet. Az a veszély, hogy az emberiség legdrágább, legbecsesebb javát: a szép valódi érzését, közvetlen szemléletét megzavarja a sok pompázó beszéd, az ellentétek, a szellemes ötletek, paradox fordulatok, részletes festés, főként a csattanós közhelyek hajhászata.

Már Horatius mondá, hogy szép dolog Diana berkét és

a szivárványt élénk színekkel festeni, de csak a maga helyén. A művészet alaptörvénye a szabatosság. E szabatosság rovására van a két művészet módszerének összezavarása.

Martha egy kitünő értekezésében (A szabatosság a művészetben), mely a Budapesti Szemle 1887-iki évfolyamában jelent meg, így határozza meg a költészetet: «A physikai és erkölcsi dolgok helyes megfigyelése: maga a költészet». A költő a dolgok rendjét az ő világnézetének világításában látja és láthatni bírja. Praktikus célja nincs. A világ sorját megváltoztatni nem akarja. Ha pessimista szemmel látja, végig jajong lelkén az élet minden nyomora, mint Leopardi, mint Byron lelkén; de a hit, a meggyőződés hangján csak a nagy nemzeti mozzanatok pillanatában hangzik a «Talpra magyar, hí a haza!»

De ha más és nem ily magasztos pillanatban, midőn a nemzet összedobbanó érzéseinek tolmácsakép igazi Vates-képen léphetett föl, ismét meg ismét hangoztatja az ismert hangokat: szónokol, de nem költ. Itt van a határvonal. A költő a természet és művészet elválaszthatatlan viszonyának élő tolmácsa. A mit érez, a mit gondol, a mi haragra lobbantja, a mi mély ábrándra hangolja, a mi futó árnyként vonul el szíven vagy erős fénynyel tölti azt be: az édes létezés örök hazájában: a természetben élvezi.

Kölcsey finom szépérzéssel felfogta e viszonyt: «A szép — mondja — a természetben fekszik s a természetben fekszik akkor is, midőn *Ideálként* áll előttünk. Mert mi az Ideál egyéb, mint magasított, azaz a lehetőségig nagy és lehetőségig nemes tökéletben gondolt természet». Young éjszakáinak azért nincs igazi költői értéke, mert a természettől elfordult a hit sóvárgásával és a halhatatlanság szintelen tengerében elmerült. A bölcsészeti eszmék a tanköltészetben így válnak egyhangú, szintelen tárgygyá, holott ez eszmék villámai cikázanak Hamlet és Lear fenséges beszédekben.

A költőnek a szép valódi határait tisztelnie kell. E ha-

tárokat átlépi, ha megszűnik igaz lenni; ha a szép nyugodt, plastikus alakja helyett inkább vonzza a bacchansnő szilaj mozdulatja; ha a nagy korszakok szötte nyelvet ríktó színekkel frissíti föl. Csak a Seneca Dejaniráját kell Sophoklesé mellé tenni. A gyöngéd, odaadó szerelem tragikumának finom rajzát találjuk a görög költőnél, a retorikai nagy mondások alakjában minden rejtett nőies érzelmet meghurczol a római költő. A halál pillanatában is női szemérmére gondoló Polyxena tolmácsolására Seneca képtelen volt; képtelenné tette korának túlzgatott vérmérsekte, elfajult izlése, elvadult szenvedélye. Lábrakapott a romlás, mely Quintilian szerint «édes hibákban dúskál». A költészet elhagyta a szép kört és a szónoklat körébe tört be.

A szónok nem a természet és művészet fent jellemzett viszonyának tolmácsa. Az ő világa *az erkölcsi világ*. Az ő világa a természeti állapotból kibontakozó, haladó emberiség koreszméinek világa; ő nem a tökély, a bevégzettség képét rajzolja, de buzdít, lelkesít egy elérendő eszmény érdekében. Ezért vonja magára a számító politikus vádját, hogy *utopiákat* rajzol. De e vádban csak féligazság van, mert hiszen a szónoki ihlet: művészi ihlet és a művész alkotása a mindennapi tények és szükségletek köréből kilép. Ne semmisítsetek meg minden utopiát. Az élet tikkasztó országútján haladó nemzeteknek eszményeket kell varázsolni vágyódó szemek elé. A történelmi jogok, a nagy emlékek fentartásában van eszményi törekvés; a messze jövőben valósítható nagy emberiségi eszmékben lehet hinni, a hit bír actualis értékkel, mely magának jogot követel. A nagy szónok lelkét ez eszményi törekvés és e hit hatja át. Az ó-szövegség profetismusa fentartá a zsidó nép politikai eszményét, az egész nép lelkében meggyökerezettette történelmi hivatását. Nálunk a 40-es évek szónoklata oly mély gyökeret eresztett, hogy a sudarba szökkent fát ma sem lehet kiirtani; a felirati vita pedig az

összes mult szent hagyatékaképen száll nemzedékről nemzedékre. Pillanatokra az ékesszólás és költészet találkozik; de aztán újtók eltér: a költészet marad az eszmék világában, a szónok a gyakorlati valósítás fáradságos küzdelmeibe: a napi politika homokjára lép. De van az ékesszólásnak egy ága, mely le nem száll, de a lelket ejti foglyul és viszi az ethikai megújulás, az erkölcsi szabadság istenországába. Ez a hitszónoklat. A *költő* és *szónok* egyaránt az élet magasb rendű érdekeiért lelkesedik. Juvenalis feledhetetlen gondolatát: «Az életért nem szabad szem elől téveszteni az élet valódi czélját» — mindkettő magáénak ismeri el. Mindkettő a valódi ésthisz mestere. De a költő csak úgy, ha nem szónok, a szónok úgy, ha nem költő.

A költők többnyire gyenge politikusok. És miért? Mert a költészet eszmekörét, eszmetársítását beleviszik a politikai és társadalmi kérdések felfogásába. Ép itt vesztheti el a józan mértéket a szónok is, ha nem hivatott államférfi. Mert mi a demagog, mi még egy Robespierre ékesszólása is? Nem a politikai igazságok tolmácsa, hanem egy képzelt világ ékeszszavú hirdetője, a való viszonyok felfogásában tévelygés.

Jól mondja Wallenstein Piccolomini Miksának: «A gondolatvilágban könnyen összeférnek a dolgok, de a tények összeütköznek».

Így vált Robespierre a nemzeti árulás képzelődője, valószínűs képzelte beteggé. Szónoki hatalma tápot adott neki, hogy egy képzelt igazságért, egy látszatért az igazság nagy fegyvereivel harcoljon, mint szegény Don Quijotte a szélmalomok ellen szívében a lovagiasság eszményével harcol. És habár a gyakorlati kérdések gyakorlati megoldásának aprólékos küzdelmében úgy tűnik föl, mintha az ékesszólás eljátszotta volna szerepét: ez csak látszat.

A nemzetélet magasabb érdekei, a széthúzó eszmék összhangjának kérdései, egymással vetélkedő aspiratiók küz-

delme a valódi ékesszólást, mint az igazság tolmácsát, mint a viszonyok törvényének nemcsak megérlelőjét, de a szó teljes hatalmával fölruházott hirdetőjét, a nemzeti öntudatba átszállítóját, a magasb nemzeti állami eszmény igaz képviselőjét nemcsak szükségessé teszik, hanem a hivatott szónok ki is vivja a közelismerést és mint művészt illeti meg a koszorú. Példát hozok föl. Gyakorlati súlylyal bír az az elv, hogy egy állam törvényeinek engedelmeskedni kell, habár meggyőződésünk ellenére is hozták. És mit tett Platon *Kriton*-jában? A művészetet használja föl, hogy az igazságot szemlélhetővé tegye. Sokrates magasztalása, melylyel az őt fölnevelő törvényeket illeti: oly mély hatással van, melyet a tények ereje még fokoz; mert hiszen Sokrates halállal pecsételte meg elveit.

A szónok lelke szép lélek; mert hol a lelki szépség, ha nem az áthatottságban? Az igazságtól meghatott szív a mint a logika hatalmát varázsolja az ajkra: művészi ihletre hangolja a szónokot. Az ékesszólás tehát méltán foglal helyet a művészetek sorában. De az ékesszólás oly művészet, mely a szónokot az erkölcsvilág kérdéseinek bajnokává avatja. *A művészet önmagáért*-féle jogot a szónok nem követelhet magának. A szónok felelősséggel szolgálja hivatását. Felelős az igazságnak, melyet tudással hirdet. Szónok, ki felelőség nélkül lép a pártusák tüzébe: oly súlyos bünt követ el, a milyen a hitéletben *a szentlélek* ellen elkövetett cselekedet. És ha a sajtó a közélet háborgásának hű képe; annak zavaros szennyét, napfényes részleteit egyként visszatükrözi: a szónok a magasb összhang képviselője. Ő a fölhevült sziveket magasabb igazsághoz vezérli. Természetesen, ha oly tiszta, ha oly salaktalan öntudata, milyent Plato rajzol Georgiásában. Mert mi a szónok? Az igazságtól ihletett lélek. A költészet több műfajában kikerülhetetlenül beszövődik az ily lélek beszéde. Hiszen Eötvös regényeiből ez beszél hozzánk, Hugo Victor

egész költészetén átvonul. A regény, a dráma, a forrongó társadalmi kérdések tolmácsává szegődik és ezt elítélni nem lehet, ha a művészet törvényeibe nem ütközik és a maga saját köréből teljesen át nem tör a szónoklat területére. Ugyanis mihielyt az actualis viszonyok nyomását érezzük, hiányzik a lélek szabad játéka, melyet Schiller oly szépen jelöl meg a művészeti élvezet alapfeltételéül. A hazafias drámák pattogó rhetorikája bánt, mert a művészet nem léphet a napi eszmék szolgálatába. *Az ékesszólásnak* pedig ez igazi tere, feladata, hivatása. Katona Bánk-bánja a legjobb példa a két művészet eltérő eljárására.

Bánk-bán elbán az összeesküvők rhetorikájával. A nemzet dynastikus lelkületét igaz bensőséggel fejezi ki és diadalt arat. Katona eljut a rhetorika határszéléhez, de költő marad, igazi költő. Tiborcz egyszerű, szívreható panaszának nagyobb befolyást juttat a drámai cselekmény fejlesztésére, mint bármely politikai szónoklatnak. Mert Tiborczban a megrongált, elszegényedett Magyarország képét látta a nagyúr, mint Gyulai a forradalom után összetört Vörösmartyban látja Magyarország akkori képét.

A költő és szónok két külön művész. A szónok is láthatatlan igazság képviselője; de mindig a földön jár, mindig embertársaiért harcol, embertársainak ügyvéde a szó legszébb, legnemesebb értelmében. Az élet összekuszált szálait bontogatja, hogy az «Idő szövőszéke», melyről Göthe beszél, háborítatlanul szője az élet fenséges szövetét, melybe a szép, igaz és jó isteni szálai, az emberi szív szenvedélyeinek szövetébe beszövetnek.

Nem, nem utasítható ki a szónok a Helikon berkeiből. Sőt a valódi nagy államférfiak is a költői meghatottságra nemcsak képesek voltak, de a nagy conceptiók is a költőiség zománczával ragyognak. Az a költemény, melyet Széchenyitől közöltek, e nagy államférfiú naplói a költői meghatottság

ragyogó képeit tartalmazzák. Deák Coopert kedveli, Vörösmarty barátja volt, Kossuth Shakespeareből tanult angolul, holott a színháznak sohasem volt kedvelője. Madáchban a költő és politikus oly benső összeforrottságban élt, hogy a kétségbeesett politikus a fékevesztett képzelem szárnyain a nemzeti pusztulás képe helyett az egész emberiség elsatnyulásának hősivatagába szárnyal. Lamartine költő és politikus, Hugo a «Petit Napoleon»-t politikai meggyőződéssel zúzza össze. Gladstone Homeros leghivatottabb magyarázója. Szép hivatás a nemzeti életet eszmékkel telíteni, hogy az minél gazdagabb legyen. Ez eszmék fényét ragyogtatja a szónok, ez eszmék melegét érezteti a költő. De a szónok elé szigorúbb korlátok vonatnak. A képzelem szárnyait összevonja. Mert ha valódi meggyőződés nélkül, ha a tények lelkiismeretes mérlegelése, a politikai szükségesség belátása és fölismerése nélkül ül fel a szónok a szószékre: e szószék nem az igazság typusa lesz, hanem egy hamis declamáló kortes asztala. Az eszmék isteni áldomása helyett: tivornya. A közélet lármás zaja, az utcazaps, oly bacchikus mámorba ejti a féktelen szónokot, hogy úgy jár, mint a Bakkhost üldözött Pentheus anyja, kinek kezétől önfia esik el . . . a mámor elszáll és a gyilkosság szörnyű képe tárul eléje. Szomorú diadalt arat, mert hiszen a legyőzöttek közt van az igazság.

Az a szónok, ki az élő szó hatalmának birtokában, ha kell, életét teszi kockára azért, a mit mond. A marttyrok fényes köre, a gályarabok szomorú csapatja, a máglyán égő Hussok: a szónoki hivatás fölként apostolai. És ha Seneca teljes meggyőződéssel mondhatá, hogy nincs oly szép látvány az istenek előtt, mint az igazságért küzdő férfiú: el lehet mondani, hogy nincs szentebb, nincs magasztosabb hivatás, mint hinni élénken az igazságban és a jellem erejével azt védeni.

Savonarola tragikus alak, mert szónokból politikussá kellett válnia az általa fölidézett események kényszerítő hatalma alatt; de Medici Lőrinczben, ki vezekelve akarta Savonarola bűnbocsánatát kinyerni, a politikus hódolt meg a fensőbb igazság lebűvölő hatalma előtt.

A szónokban van költő és a költőben van szónok. Ez is bizonyíték a mellett, hogy az ékesszólás a művészetek egyenrangú társa.

És e helyen szeretném a feledékenységtől megmenteni Erdély egyik legnagyobb hitszónokának, Nagy Péternek egy gondolatát, melyet Zwingli születésének négyszázadik évfordulója alkalmával tartott egyik papszentelő beszédében mondott. 1884-ben történt a híres Krakatoa tűzokádó-hegy óriás mérvű kitörése, mely annyi perjét szórt a légbe, hogy hetekig itt hazánkban is a nyugoti ég irányában az északi fényhez hasonló bámulatos szép égi tüneményt lehetett látni. Nagy Péter a szónoki ihlet pillanatában a fiatal papokhoz fordulva mondá, hogy ha a physikai világban a föld másik szélén történt eruptio hatását oly hihetetlen távolba is érezzük: ehhez hasonlít a nagy szellemek hatása a századok messze távolából. Az erkölcsi világban ma is érezzük Zwingli szétszórt hamvainak hatását, kinek a Kappeln melletti csata után holttestét a csatatéren állított máglyán elégették és hamvait levegőbe szórták.

A tűzokádó-hegy kitörése által okozott természeti tüneményt így bírta Nagy Péter szónoki képpé szőnni és pedig megragadó ecsettel festett képpé. A szónokban megnyilatkozott a költői felfogás.

Mert igaza van Cherbuliez Victornak, hogy «ha minden művészetnek meg vannak a maga saját szabályai, vannak általános szabályok, melyek mindenikre illenek, és ha Molière, Beethoven és Michel Angelo három nagy művész volt, ennek oka, hogy valamiben hasonlítottak egymáshoz. Vagy csak

agyrém az éстетika, vagy hinnünk kell, hogy a szépművészetek magának a művészeteknek külön formái és van közös eredetük és közös rendeltetésük.

Mi a közös forrás, melyből *költő* és *szónok* merít? A meggyőződés benső igazsága, mely meghatja a szívet. Csakhogy míg a költői meggyőződés *az egyéni* életre, az egyéni világnézetre vonatkozik a lyrikusnál, egy eszményileg alkotott tárgyi világ harmonikus törvényein sarkal az epikában és drámában: a valódi élet kérdései felől alkotott, a tapasztalati tények lelkiismeretes megfontolása alapján nyert meggyőződés nyilatkozik a szónoknál. A szónokra szakad az egyéni felelősség súlya nemcsak a kimondott szó igazságáért, de a kimondott szó következményeiért is.

A költészet lényegét fejezheti ki Martiales egyik epigrammájában e szavakkal: «*hominem pagina nostra sapit*» (e lapon érzik az ember). Igen! azember a maga örömeivel, keserveivel, hitével, csalódásával, reményeivel és kétségeivel, ábrándjaival és meggyőződésével, szóval egész világnézetével. E nélkül nincs is valódi költő. Shelleyt, Byront, Hugót világnézetök összhangja teszi igazi költökké. A szónoknál az egyén beolvad a hivatásba, beolvad a tárgyias igazság cultusába, beleolvad a társadalmi és politikai, a jogi és erkölcsi kérdések ténylegességébe: a költő «szárnycsávái» helyett a szónok a forum bajvivója. Stagira bölcse, az ésthesis ez igazi atyja, világosan megjelölte a különbséget, midőn a szónokot óvja az összetett szók, a jelzők sűrű használatától és a metaphoráról is oly észrevételt tesz, mely ezt is inkább a költői styl formájává teszi. «A metaphora-alkotás az egyetlen lehetőség, melyet nem lehet kölcsönvenni és a mely természeti tehetség jele». Mintegy rámutat a költői tehetségre, vagy jobban mondva a költői világnézetre. Ha a lángészt úgy határozta meg egy francia tanulmány-író, hogy az a hatalom, mely kényszeríteni bír, hogy magunkból kilépve, az ő szemüvegén nézzük a

világot: e külön felfogása a világnak a költő külön világa. Heine álomképeivel mintegy szembeállítja az ő egyéni világnézetét a köznapi világ felfogásával. A szónok e világban marad, sőt a magasabb erkölcsi igazságok magyarázatánál is a jelenkor igényeire, felfogására, sőt néhol előítéleteire is tekintettel van.

Ép ezért támadja meg Platon a szónokot, ki az igazság helyett ennek látszatának hirtokáival megelégszik. A költő valódi vates, ki a jövőbe lát. Sok társadalmi igazság tör fel a szivekből az ékesszóló ajkra, de ha a korviszonyok reális körében még visszhangra nem talál, megérzi a költő, mint a sirály-madár a szélséendben megsejti a tenger közelgő háborgását. Ez érzésben, e sejtelemben próféta iahlet van. A mi Bessenyeink, a mi Bacsányink, a mi Csokonaynk a francia bölcsészet visszhangjai voltak, nem is váltak a szó való értelmében nemzeti költőkké. Kisfaludy Sándor a mult regéit szólaltatva meg, Berzsenyi a régi nemesség melancholiáját tolmácsolva, Kölcsey «Zrinyi panaszá»-t sirva el — rendre jutottak közelebb a honfoglalás földézett emlékein fölhevült nemzet szívéhez, melybe Vörösmarty már hitet öntött, de a melytől rendületlen hűséget követelt. Íme, a költők mint készíték elő a reformkorszak ragyogó ékesszólását, mely kiállja a versenyt bármely nép retorikájával, nemzetünk nagy szónoki adományát fényesen bizonyítván. Hagyjunk föl az ékesszólás kicsinylésével. A declamatiók tárgyaltalan, költött világában puffogatott frázisok és Demosthenesnek halálos szónoki párbaja, melyet Aiskhinessel vívott, két külön retorikát mutatnak föl. A betyárkodó, Petőfieskedő költés még nem népköltés. A demagog színpalhasogató szólamai nem az ékesszólás szívből eredt nyilatkozata. «A valódi ékesszólás osztakozik a költészettel az eszme tisztaságában» — mondja egy kissé elvont formában Vischer. Az eszme a költőnél érzéssé és képpé válik. Az eszme a szónok előtt megtartja

fenséges tisztaságát, de ő ruhazza föl hússal és vérrrel, hogy szemlélhetővé tegye a nagy közönség előtt. Ha Platon egy helyen azt mondja, hogy ha az eszmét a maga eredeti fényében szemlélhetnők, hihetetlen szerelmet éreznénk iránta. Valódi szónok, a ki isten kegyelméből az, az eszmét bírja szemlélhetni és bír hihetetlen szerelmet kelteni iránta. Erre voltak képesek az egyház nagy szónokai, erre voltak képesek a francia forradalom nagy szónokai. Minden nagy korszak megihletti a sziveket. Az ihletett szívből törnek föl a nagy gondolatok. Óh mily érdemes ily korszakban élni! De a későbbi korszakokban is: a csöndes munka, a békés tanulmány, nyugodt megfontolás korszakaiban is nagy szerep jut a valódi szónoknak. Melegen tartja a nemzetek szívét, önkénytes lelkesedésre bírja, hogy meg ne dermedjen. De még többet tesz. A valódi szónok a történelem logikájának ékesszóló mestere. Mert a nemzetek a történelemből édeskeveset tanulnak és csak amaz eszmékben hisznek, melyek iránt hitet tudtak bennök kelteni. A szónok művészete a hitébresztés nagy művészete. Az ige hirdetője a templomban, hogy hitet keltsen, a politikai és történelmi nagy igazságok hirdetője a fórumon: a nagy emberek, mint a nagy politikai történelmi és irodalmi eszmék harczosainak festője az akadémiai, az irodalmi és egyéb társaságok szószékén.

Fogadjuk őt szívesen, mert melegen tartja szívünket. Művészete áldás, mert az eszmék fejlődésének, a haladásnak hirdetője, a szebb jövőben vetett bizalomnak és hitnek ihletett tolmácsa, a nemzeti eszmények varázshatalmú szózata zeng ajkán, mely a jövő sorompója elé hív, bátorít, fölemel. A szónoki tehetség a próféták palástja, melyet ki felölt, az a nemzetek felett örökös istentől nyert magasztos küldetést.

Hegedűs István.

EGY HUMANISTA KÖLTŐ.

Az irodalmi romanticismus szelleme egy élő tiltakozás volt a rationalismus vagy intellectualismus azon túlhajtása ellen, mely a matematikai fatalismus egy nemére kellett, hogy előbb-utóbb vezessen. Midőn azt hitték a rationalisták, hogy egy új idealismus és a szabadság új felfogása útját egyengetik, voltaképen csak a nyers materialismus karjaiba dőltek, mert semmi sincs, a mi a régiek «ὄλη»-jéhez, «αναγκη»-jához közelebb állana, mint egy vak és észszerűtlen erő föltételezése. Innen az, hogy a német metaphysikai szellem egész sóvársággal vetette magát Spinoza feltámasztott ethikájára, melyben a Herder — Jacobi — Göthe-féle új generatio azt a tartalmasabb, mélyebb philosophiát pillantotta meg, melyet a korszellem követelt, szemben azzal a népszerű irányzattal, mely a francia encyclopedisták és Locke eszméiből táplálkozott.

«Candide» izekre szedte volt a XVIII-dik század lapos optimismusának gyarló szerkezetét. Leopardi, Heine, Byron, Schoppenhauer elnyögték mindazt, mi ügyökbe akadt, s a mi tápul szolgálhatott felgyült kedélyüknek, vagy izzásig hevithette makacs képzelmüket. Mindkét felfogás téves eszmékből indul ki s az emberi szellemnek egyaránt vissza kelle vetnie a vigyorgó idióta szerepét s az útszéli koldusét, ki kérkedve fitogtatja sebeit. De hogyan egyeztetni össze a kettőt? Hogyan termékenyíteni meg a könnyvet a mosolyt,

a kétségbeeséssel a hitet, a szenvedéssel a boldogságot? Napjaink életnézete nem volt arra való, hogy a vallásos érzés kovászának anyagául szolgáljon; optimismusában több volt az iskolás felületesség, mint a naiv mélység, pessimizmusában több a szemérmetlen iparlovag erőltetett rimázkodása, mint az őszinteség. Az erkölcsi hatás emeltyűjét másutt kellett megtalálni, s kétségkívül az együttes akarás erélyében, s az emberiségnek a vállvetett munka értékéből merített önbizalmában.

Íme e társadalmi eszme, melynek szószólójaként Hugo Victor állott sikra, s melynek befogadására politikai szereplése nem kevés befolyással volt. Látta a nyomort, mely buján fogantja a rütságot, a tudatlanságot, a bünt. Gyermeki szivét sajtás fogta el e látványon, de a férfiúi lélek tette pezdült s hatalmas szavakkal hívott fel a közös munkálkodásra, a rajtunk nehezülő átok egyesült megtörésére. Oly sok a szerencsétlen ember, oly sokan takarnak vedlett rongyaik s himzett bíboraik mögött egy-egy féltett sebet, nem tudva, kivel megosztani, nem tudva, kihez fordulni, mikor a hallgatás már teher. A puszták vadjának, ha áruló nyil sebzé meg, jól esik felorditania; a társadalmi egyénnek nem szabad fölvernien az alvót, a kancsal részvét koldustarisznyát vet nyakába s aztán dolga után lát. Milliók várnak epedve új evangeliumot, s csoda-e, ha türelmetlenségükben mohón kapnak a legsilányabb ponyva után is? A talaj fölszántva; vessük el bele az erkölcsi reform magvait, a szeretetet, fölvilágosodást, békét, jólétet, szabadságot, tökélyt.

Hugo Victor érezte, hogy a romantika nyügei sokkal tovább tartották őt lekötve, semhogy oka ne lett volna sietni philosophiai eszméi diadalának biztosításával. S ez eszmék, minden kétségen felül, leghívebb, legtalálóbbs kifejezései a kor forrongó irányharczainak. Revelálók, erkölcsileg átalakítók, mint maga a század társadalmi törekvése, s e mellett

az aether-tiszta keresztyén szellem fuvalma leng át rajtok. Modern gondolkodás és mélyen keresztyénies érzület, e kettőben áll Hugo költői és bölcsészeti eredetisége. Ez kölcsönöz egyfelől bölcselkedésének ellenállhatlan érdeket, s ez hidalja át másfelől fejlődése két fázisát, megfejtve irodalmi elfeladásának titkát s érezhetlen kötelekkel visszatartva még őt a Chateaubriandék elhagyott zászlójához.

De nem elég, hogy a tudomány elveket állapítson meg; vannak, kik előtt a merő igazság korántsem hat még oly rábeszélőleg, mint várni lehetne. A szép az igaznak benső természetete. megvalósulásának lélektani föltétele.

Hogyan volna tehát másként bármely nagy igazság végleges diadala kilátásba helyezhető, hahogy nem hozatik előbb ez alapon is összhangzatba az emberi szívvel és annak örök, változhatatlan szükségleteivel? Összes polgárosodásunk történetében még eddig nem érvényesült nagy kulturális elv, a nélkül, hogy egyszersmind valamely korszerű művészet közvetítő alakját ne öltötte volna magára. Csak mint ilyen biztosíthat lappangó munkásságának mélyebb, tartósabb sikert. Azért Hugo Victor világirodalmi jelentőségének méltatásában mindig és mindenütt kizárólagos szempont lesz az, hogy és mi módon felelt meg e követelménynek? Vallásbölcselemi eszméi költői programjában, legutolsó alkotásai egyikében, a «Religions et religion»-ban messze veti el magától a keresztyén hagyományok alapját. A mikor tapogatózva, támolygó léptekkel megindul, hogy egy Istent keressen, az elérendő eredményt nem akarja semmi egyébnek köszönni, mint önmagának s értelme természetes ösztönének. De hát minek eloltani a gyertyát annak, a ki komolyan látni akar valamit? A világosság még nem idézett elő nem létező dolgokat, ellenben a szemnek nélkülözhetlen. Nem azért gyújtunk fényt, hogy azt, a mi van, még valóbbá tegyük, de, hogy gyarló látásunkat kalauzolja. Mi szüksége van Istennek arra, hogy

lássuk, ha nem mi érezzük, hogy nem lehetünk el nélküle? Az erdei vad által fölnevelt csecsemő bizonyára nem fog megtanulni beszélni, de azért a beszéd nem szűnik meg lényegesen jellemezni az embert. Kétségtől rossz kiindulópont s ha Hugo ennek daczára is valamely istenpótló surrogatumra bukkan, úgy ez fontos érv a positiv hívók mellett.

Daczára ennek, kik a költőt már korábbi éveiből ismerik, kik borongó odaadással csüngtek «Hernani»-jának sejtelmes költészetén, s dagadó kebelvel szívták magokba a «Notredame» mysticus legét, nem egyszer érezhetnek meglepetést azon változás felett, mely kedélyhangulatát, életnézletét oly gyökeresen átalakítja. Hová lőn a lovagkor sötét emlékei iránt az a rajongásszerű áhitat, hová a csodás elmerülés egy régen mult kornak erényben s bűnben egyaránt szabad, korlátozatlan szellemébe? Ruy Gomez kürtje nem riad már, Claude Frolo szörnyű szenvedélye nem kísért a göth székesegyház komor falai közt, sem Gringoire nem kóborol üres gyomorral, telt szívvel az ódon Páris kalandos szűk utcáin. A költő délszaki képzelete nem vezet többé Gwynplain idegrázó arca, Thisbe gyászos vívódásai elé; hatalmas ecete nem festi a rőzsetűz által megvilágított cigánytábor szeszélyes alakjait, sem Esmeralda részegítő tánczát. A középkori romantika összes bája könnyű páraként foszlik légebe ama dermesztő gúny közeledtére, mely a tizenkilencedik század fiának ajkairól lövel elé. Domenichino «Pietája», Rafael «Spozalizziája», Correggio «Assumptio»-ja, megannyi hamisított Isten, melynek glóriáját kőporral tisztogatják. A keresztyén Mindenható élettelen báb, kinek orra alá valamely fiatal ördög szénnel bajszot mázol. És az evangelium? Következetlenségek halmaza, melyben az első emberpár vétke miatt millió ártatlan szenved büntetést, hogy bocsánatot se nyerjen addig, míg egy új bűn, a Megváltó keresztrefeszítése, a nem érdemelt bűnhődés alól föl nem oldja. Mi a keresztyén ördög?

A pogány satyr halvány utánzata, ostoba, ügyetlen, ízléstelen, kezdetleges, kinél a majom is derekabb ficzko. Könnyű volna kimutatni e superlativ áradozások tarthatlan voltát; hogy Hugo magát a művészet jogosultságát igyekszik kétségbevonni, mikor a végtelennek érzéki kifejezését gúnynyal illeti; hogy a legkicsinyesebb sophismákhoz folyamodik, mikor a biblia tekintélyét megdönteni akarja, hogy a keresztyénséget is, mint világszellemet, teljesen félreösmeri, midőn az ördögnek merőben népies felfogásáról beszél s feledni látszik, hogy e vallás a gonosznak elvét egész felsőbbrendű pszichikai tényezővé emelte a keresztyénnek erkölcsi világában, s hogy e szerint Mephistó még sokkal inkább a keresztyénség ördöge, mint Belial vagy Astaroth. Mindez azonban üres szalma-cséplés volna. A kritika szívesen elhagyja magát vakíttatni Hugo egyénisége briliáns lényétől, de arra nem vállalkozhatik, hogy mértéktelen túlzásait komoly számba vegye.

Nincs e költőnek oly végletes csodálója, ki némi gyanút ne érezne mellette s aggálylyal ne kísérné merész röp-tének ingatag csapongását. Teljesen hiányzik benne a lángész jóhiszemősége. Koczkáztatása nem a hős bátorsága, ki számot vetett a veszélylyel, melylyel szembe megy, hanem a gamin vakmerősége, ki csak csodálatni óhajt. Megbizhatlan, mint a gyermek, s nem ura, de rabszolgája tehetségének. Egészben és általában nyolczvan évére is csak az az «enfant sublime», kinek érdekes sajátságai környezetét hangos ámulatra ragadták.

Hugo Victor megtanít arra, hogy a lángelmék közt is fokozat van. Mily más benyomást tesz ránk Shakspere. Hozzá, ki maga az örök, változhatlan s mégis ezerféleképp változó természet, az emberi lét és gondolkodás minden nagy kérdésében bizodalommal fordulhatni. Felelete, mely mint Apollo oraculum, méltósággteljesen foly ajkairól, mindig tartalmaz valami ős igazat, megnyugtat, lecsillapít. Nem kapkod soha

nem látott, hallott dolgok után, de saját bensőnket fedi fel nekünk s tanácsával, bölcs irányzásával, épen mint Sokrates, saját remegő kezünket vezeti oda az igazság megtapogatására. S még ott is, hol bölcs szeme elhomályosul, hol izmos szárnyai meglankadnak s dermedve törnek meg a kikutatatlan küszöbe előtt: nem resteli bevallani gyöngeségét, hogy még bukása is vigasztalásunk forrásává legyen, mert mi békíthet ki inkább önmagunkkal, mint az a tudat, hogy egy ily elme is kétségeinknek, vergődéseinknek osztályrészesevé kénytelen szegődni.

Hugo Victornak még az igazság sem kell, ha nem tündöklik. Minden gondolatában élet-halál harcot viv a lényeg tárgyilagossága a forma alanyiaságával. Szenvedélyes nyelve megannyi syréntől népesített örvény, mely a beletévedt eszmét menthetetlenül elnyeli. Képes az igazat szépen kifejezni, ezt kisebb rendű tehetség is megteszi, de nagy költőtől megvárjuk, hogy a szépet is igazán fejezze ki, tudniillik azzal az igazsággal, mely magának a szépnek független, benső sajátja, s mely ugyanegy dolog üdvös vagy káros voltáról kétszer győz meg.

Azokban Hugonál úgy tapasztaljuk, hogy már nyelvezete is egy oly Procrustes-ágy, melyben a tartalom legtöbb-ször vagy összezsugorodik, vagy aránytalanul kiterjed, de ritkán tartja meg azt az eredeti méretet, melyben a józan ítélet előtt szokott mutatkozni. Pedig mi jellemezhetné egyéb az érett szemléletet, ha nem az, hogy szempontjai rendezésében komoly alapossággal jár el, minden tárgynál a megfelelő mértéket használja. Montblancot nem viszonyít a bogáncskoróhoz. Nem úgy mint Hugo Victor, a socialista, ki midőn a vasárnap megünneplése ellen mennydörög, ily sajátjaosan érvel:

«A végtelenség így hát csak hat napig halad.
A hetedikhez érve egyszerre fennakad.

Erőtlen visszahökken, kifárad és megáll,
Vasárnapnak nevezzük, ez itt a véghatár.»

De hát mi köze van a végtelenségnek ahhoz, hogy a szegény mozdonyvezető hét nap közül egyet családja körében töltsön-e vagy ne? hogy a hírlapok közönsége a maga rendes telenyomott hasábját egy nappal előbb olvassa végig vagy később? hogy a feltört tenyerű munkás csekély élelmiszerét ma szerezz-e be, vagy holnap? hogy a bűzös gyárak piszkos rabja hetenkint egyszer ünnepi ruhát öltösz-e vagy ne? Bizzuk ezt a gyakorlati szükség irányadására s ne fojtsuk metaphysikai töprengésekbe az életkövetelte valóságot.

Szerencsére, ha kérlelhetlen éllel üldözi is költőnk az egyház külső dogmáit, jó érzéke megsugja neki, hogy ne engedje magát a gúny által odáig ragadtatni, hol már maga a legszabadabb gúny is megfordított dogmává válik. Tisztelet a józan kételynek. Fuvalma olyan, mint az esti szellő, megtisztít, felfrissít, új erővel tölt el. Ez oka annak, mért hatnak oly jótékonyan e sorok Hugo Victortól, midőn a kételyről beszél:

* E tengeren
Hol szélvész, hó és fagy, piszok s bűz megjelen,
S egyszerre önti ki bösz keble vad dühét,
Egy kis csoport tudás sötétén int feléd.
Ép mindmegannyi rév, hanem voln' szirt csupán.
Ott tűn föl Vesale sírgödrök oldalán,
Zeno és Sokrates is ott emelkedik.
Meg Pyrrhon, feketén, hogy látni is alig.
Tovább a hét bölcs, mint a cykladok köre,
Fölöttük felhő, hab, köd s pára megtöre;
Swift, Rabelais, Montaigne, Kant, s Herder súlyedőn,
Hegel horongva, s ott Lukrécznak csúcsa fönn.
Leggyászosabbak ám a kaczagók, hiszen
A csillagbolt alól kaczaj ki nem viszen,
Rossz, s jó időhöz ez, gyarló fejünk felett.
Az ellen, a ki van, nem épít födelet.

Meg nem teheti azt, hogy hegy ne álljon ott,
 El nem hallgattat egy tűzhányó Vezuvot.
 Sem észak szelének jégcsapós sípjait.
 Dagadó tengerárt ez arra nem tanít.
 Habzó áldozatot tegyen vagy ne tegyen
 Halvány bolygójának a mérhetlen egen?
 Miben zavarja a rózsát kikeletkor
 Hogy nyíljon, ha nyílni szükség neki' attól?
 Hunyj szemet bár s kiáltsd: látni sem akarok!
 A sugaras zápor, mindegy, tovább zuhog.
 Nevess. Jó. Istenét, túl áthatlan falán,
 Csöppet sem zavarja a gúnyos Luczián.
 Erdő. mező. virág. kalász. hegy és patak.
 Sarkazmusitokra semmit sem hajtanak.
 S a gönczölszekere láthatlan kocsisa
 Fejét sem emeli, vállát sem mozdítja,
 A mint szekerével a zenithre ballag,
 Hogy lássa mit ír csak Voltaire Thiriotnak?
 Vajjon kaczájában biztos a kaczagó?
 Nyelvében az Isten csak henye, léha szó,
 Rücsköli a papnak keményített ingét.
 Mért? Hogy ellenálljon annak, a ki hisz még.
 Ez minden? Mi végre? Választás sötétben:
 Hinni vagy tagadni véletlenből épen.
 Mit használ már ily egy örült kétség között,
 Nem-et dadogni csak, mert más igent nyögött?

Dicső szavak! Egy nagy genius izen hadat bennök a
 hölcselők azon hamis faja ellen, mely egyebet se tesz, mint
 vállat von, mosolyg s feled. Hugo itt kérlelhetetlenül bánik
 el azzal a közfelfogással, mely szerint legbiztosabb módja a
 lét nagy problémái megoldásának az, ha egyszerűen kité-
 rünk előlük. E hang itt a haladó európai művelődés hangja,
 komoly, férfias, önérzetes, az epicuri lágyság legkisebb szí-
 nezete nélkül. A «Religions» szerzője megveti a humort.
 mely igaz, hogy a kedély legmagasabb álláspontja, de szen-
 vedőleges, meddő s a fejlődő gondolkozásra, a cselekvő aka-

ratra nézve merőben értéktelen. Meglehet, hogy tehetsége sincs rá, műveiben legalább alig mutathatni fel helyet, mely ez értelemben lenne kivéve; tény azonban, hogy ez indokolásnál elmésőbbet se találhatott volna ki, erényt csinálendő a kényszerűségből. Az ő egyenlősége a tökélyben való egyenlőség, nem pedig, mint a humoristáé. a gyarlóságban; az ő szeretete abban nyilatkozik, hogy a kicsinyt is a legnagyobbhoz emelje, nem pedig, hogy a nagyot is a legkisebbhez rántsa le. Nem tekinti Janus-arczczal a világot, nem is tekinteti, mert költészete a legnagyobb mértékben irányzatos, s gyakorlatias céljait nem dobhatja zsákmányul az ellentétek egymást lekötő dialektikájának. Mihelyt az irányzatosság a jövő költészetének főelemévé lesz válandó, a mire nézve különben sok valószínűség forog fenn, a humor azonnal magától megszűnik esztetikai elv gyanánt szerepelni.

Ha már most úgy tapasztaljuk, hogy a költői irányzatosság mai mesterei többé-kevésbé kielégítetlen hagyják igényeinket, úgy annak oka, hogy a legtöbben, még Hugo és Zola is, alig tudnak költőileg érzékíteni. Náluk a tárgyban az, a mi erkölcsileg oktató, teljesen kívül áll az eszefogantatás folyamatán, csak későbbi járulék, nem az alapon dolattal ered s fejlődik. Erkölcsi meggyőződésük nem áll párhuzamban költői egyéniségökkel, a társadalmi életnézlet pedig, melyet vallanak, inkább elméleti észlelet útján elsajátított valami, mint ösztönszerű sugallat; inkább polemizáló, mint természetes úton meggyőző.

Tegyük fel, hogy valaki jó regényt ír, de a kor fel fogásával ellentétes nézeteinek s fogalmainak csak mellékes megjegyzésekben, legfőlebb személyei sorsára gyakorolt intéző befolyásában ad kifejezést; holott egy másik, már eredetileg úgy a cselekvényfejlést, mint annak lélektani vázát azon alapokra fekteti, melyeket saját benső intuitiója önkénytelenül nyújt neki. Amaz lehet kiváló költő, de az eredetiség, a

lángész babérja kétségkívül csak ez utóbbit illeti meg, mint a kinél az érzékités művészete oly fokot ér el, hogy a maga eszméi nyomán oly idealis embereket teremtett, oly viszonyokat és kapcsolatokat hozott létre, melyeket a tapasztalati természet is ellenvetés nélkül elfogad magáénak.

Kérdés, vajjon a mesterséges önképzés pótolhatja-e e tekintetben a született egyéniségek hiányát? Egy vonatkozásban aligha. Nem fog úgy hatni tudni a közérzületre, mint ha tudtán kívül foglalna állást a létező viszonyokkal szemben. Bármennyire is általános törvények alá legyen vetve bizonyos vezérszellemek pályája — s ily törvényeknek tekinthetjük az agyfejlődést, öröklött hajlamot, erkölcsi s természeti behatásokat — a tömegre ama titokszerűség varázsa hat bennök, mely szellemi életüket környezi. Hugo Victor egy egyoldalú történeti fejlemény talaján áll, honnan harczot folytat a szintén egyoldalú történeti fejlemények egy más csoportozatával. De mert egyáltalában nehezebb a történelemmel bölcselkedni, mint a természettel bölcselkedni, tehát Hugo Victor helyzete is e szempontból sokkal kényesebb, mint a naturalistáké. Van az emberiségnek bizonyos érzéke az iránt, hogy ne induljon ál-próféták után. Beszélhetnek neki szabadságról, igazságról, egyenlőségről, felvilágosodásról, ha nem fedezik föl benne azt a pontot, hol e szép szavak közvetlen kívánalmaival jönnek érintkezésbe. A forradalmak psychológiája is arra tanít, hogy nem annyira valamely elnyerendő haszon kilátásáért, mint inkább egy türhetlen teher lerázásáért ragadtak a népek fegyvert.

Érzékitőbb Hugo Victor irányzatossága ott, hol a valóság hit egyéni támpontjait teszi vizsgálatá tárgyává az erkölcsi kedélyben. Bármint tiltakozzanak is a dogmatisták, igazat adunk neki abban, hogy a vallás gyakorlati értéke ott kezdődik, hol a személyes fönmaradás kezességéül veti magát közbe s az elmulás gyötrő érzete enyhítésére vállal-

kozik. Kosmogoniai magyarázatokat nélkülözhetünk, az állandó gondviselés áldását jó társadalmi intézmények pótolhatják, de hogy az enyészet irtózatos arczával szembenézzünk, arra csak egy Isten tehet elég erőssé, a végre egy természetfölötti lény támogatására van szükségünk. Soha gondolat ellen lélek úgy fel nem lázadt, mint az ember lelke a halál gondolata ellen, pedig soha valóságosság megtámadhatlanabb alakban nem jelentkezett, mint az elmúlás valóságossága. Minő parányivá sülyed itt már a szív joga, remélni, hinni, s mégis minő görcsösen kapaszkodunk e parányi foszlányba is, hogy valahogy kikerüljük a tátongó kétségbeesést, mely elborítással fenyeget! Mikor e gondolat elfogja a «Religions» költőjét, olyan lesz, mint a szellemidéző, ki a fölingerelt világerők közepette inogva áll, roskadnak térdei s ajka összefüggéstelen szavakat dadog.

Óh, hogy ne lenne több semmi szent, nagy, dicső,
 Minden csak vak esély, árnyék és romhalom,
 Tetvek mázskálása foszló ködalakon,
 Maga a teremtés, homálytól ittasan.
 Ne tudjon semmiről végső céljaiban
 A minek szeretet, ész, igaz a neve.
 Hogy a mit kibányt már, újra meg is egye —
 S szenvedvén, teremtvén, mindaz mit elére
 Ne legyen több, mint a semmi néhány férge!
 Hogy arról se legyen semmi tudomás, hát
 Erzi-e a föld az élet csiklandását?
 Hogy ne legyen eszmény, hogy ne legyen törvény
 Minden egy nagy kérdés, feleletre törvény,
 Hogy a mi él — ha csak a fekete mélység
 Vissza nem köpi e botor, üres szót még —
 Hítványul oszoljon, borzadálytól fázva
 A vad éjszakának kavargásába!

.....

Kik egymást szerették, hiába köny, sohaj.
 Ne lássák már viszont többé egymást soha?

Légyottot egymásnak ne adjanak ott túl?
 Hogyan! e kis arcznak rózsája ha elhull,
 E mosolygó gyermek. ha halál ledöfte,
 Anyák, lealkonyult, vége van örökre!
 Mit! Te kit szeretek, te ki hajnalom vagy,
 Nő, ki által bennem angyalok támadnak.
 Röhögjön az úr rám, ha rebegeve ejtem:
 Várj reám! követlek egyetlen szerelmem,
 Készítsd el helyemet özvegyi ágyadban.
 Hogyan! az egyetlen a mire vágyam van,
 Minek élni kéne, a sír is holt legyen?
 Az ég a reménynek igazat ne tegyen?
 Hazudnék a gyász, mely szivemen ül s éget?
 Nincs jövő? Szemem csak pusztá úrbe téved?
 Alattam sírgödör, felettem szemfedő.
 Élethen is halál a mozgató erő.
 A vakság vég nélkül maga körül forgván
 Szül világozságot, ah! átkos koholmány.
 Mi haszna támad és semmisül a lény meg,
 Ha minden ledől az éj lehelletének?
 A szellő a ködnek sötétséges burka.
 Fölgyulunk egy perczre s kialusunk újra,
 Forgó lapda minden a semminek szárán --
 Óh!

Tartsd meg ezt pokol s add vissza a Sátánt.

Van valami orthodox czopfosság abban, hogy a költő, mint bizonyos papok, előbb megrázni iparkodik olvasói idegeit, mielőtt az erkölcsi megújulás forrásához vezetné. Ez eljárás kockázattal jár, mert attól függ sikere, hogy képes-e valaki a megzavart egyensúlyt úgy állítani helyre, hogy se az igazság, se az emberi érdek ne szenvedjen csorbát miatta? Mondjuk ki őszintén, hogy Hugo keze gyöngé arra, hogy a mélységbe taszítottat kiemelni tudná. A költő, a művész játszhatik az emberi szívvvel, de az a hatalom, mely isteni tehetőségekkel halmazza el, egyszersmind nehéz felelősséget ró vállaira. Felelnie kell a kezeibe letett befolyás miként való felhasználásáról; felelnie kell arról, hogy személyes prestige-ét

nem érvényesítette-e oly érzések és törekvések destrualására, melyekkel jobblétünk s boldogságunk föltételei vannak egybeforrrva? Nekünk jogunk van kérdőre vonni Hugo Victort: mi jogon romboltad le oltárainkat, ha mást nem tudtál helyihök állítani? Miért gázoltál ábrándjainkba, ha a valóságot nem tudtad elfogadhatóvá tenni ránk nézve! A bölcs kielégtetetlenül dobja sarokba könyvedet, mert nem tanul belőle sem önbizalmat, sem alázatot, holott a gyöngék csak mérget szívhatják be, mely sziveikből az utolsó hajtás vigaszt is kiöli. Az nem igaz, hogy: «mindent az igazságért», vagy ha igen, akkor az a mi igaz, nem való is egyszersemind; de ha a padlásszoba nedves szalma-kötege, a szűzgyalázat bectelen kenyere ép oly igaz, mint a dúsgazdag unott lakmározása, akkor legyen áldva minden, a mi hazugság, mert akkor bűnösebb az apagyilkosnál az, a ki az alvó szerencsétlent felkölti nyugtot adó álmából.

Beethoven érzékeny lelke előtt megszemélyesül a természet. Mátkagyűrűt cserél vele ringó tó partján, árnyas fűzek alatt, hol fülemilék csattognak nászi dalt. Ő akkor nevet, mikor a pirkadó hajnal, akkor sír, mikor a szakadó zápor, akkor borong el, mikor a felleges ég, akkor tetszeleg, mikor a vízbe hajló virág, akkor imádkozik, mikor az éjszaka. Minek neki a hit, a templom, a kathedra, a tömjén, a palást, a kereszt? Istene két lépésre van tőle, ott, hol az emberi hiúság kőhajlékai véget érnek s szabadba nyílik az út. Azért szólal fel mindegyre kifogyhatatlan hangképleteiben a pásztorsíp, a pitypalaty, a mennydörgés, az esőzúgás, a kúrtriadás, a rovarzummogás. S mert minden mély természeti szemlélet egyszersemind erkölcsi fölmagasulás forrása. nincs teljesebb boldogság az ő boldogtalanságánál. Még ha a halálra gondol is, merengése csak olyan, mint a csendes ősz, melynek elenyészésében édes feltámadás sejtelmes reménye lap-pang. Bánata az elkényeztetett gyermeké, kinek, ha vigasz-

talják, jól esik még jobban sirnia, nem makacsságból, de mert nincs édeesebb a bizonytalan szomorkaságnál biztos bántatlanság közepett s mert tudja, sejtí, hogy annyi nagy-szerűség közt nem lehet olyan erő, oly akarat, mely az övével ellentétben állana, vagy neki rosszat akarna.

Longfellow nem bír ekkora érzékkel a természet bájai iránt. Az amerikai lázas munkásság, a gyárvárosok köszén-levegője képzelmét egész más irányba terelték. Egész eszme-köre és világnézlete bizonyos különleges alapokon fejlett; optimista és józan, szemlélődő és gyakorlatias, haladó szel-lemű és meggondolt. Az amerikai civilisatio sajátos vonása, hogy nem fél bármely elvből kivonni a végső következmé-nyeket s így a keresztyén supranaturalismusból sem késett a spiritismus természetszerű fejleményére jutni. Longfellow is spiritista. Hiszi, hogy a meghaltak lelkei tökéletesebb for-mában maradnak vissza hajlékaikban, szeretteik körében, az apai háznál, gyermekeik bölesője felett, hitvesük nyoszolyája mellett, itt-ott és mindenütt, látva és észelve, de lát-hatlanul és észlelhetlenül.

Végre is mindkét megoldás indokolt és önként folyik az illetők költői álláspontjából. Hugo Victor egy harmadik útra tér. Ő a materialismus tényeiből akar magának meg-nyugtató véleményt szerezni a halál mibenlétéről. A termé-zetet, mint olyant, a maga meztelen érzékiségében nem szereti őszintén; egyszerű báját rikító színvegyületekkel hami-sítja meg; pezsgő életteljességét szürke szemüvegen át vizs-gálja s üde közvetlenségét a gondolkozás elvont köréből köl-csönzött mystikus kifejezésekbe burkolja. Olyan mint az ujoncz festő, ki tarkán halmoz színt színre, de sem a távlatlan, sem az árnyalás szabályaival nem ismerős. Vagy pedig olyan, mint bizonyos emberek a társaságban, kik, a mikor másról beszélnek is, csak azért teszik, hogy önmagokat s előnyeiket fitogtassák. Ellenben úgy lelkesül ama tudvalevő «nagy-

vívmányokért», mint valami újkori famulus. A doctrinairség általában nem egyszer határozott gyöngéje, kivált, ha materialista keretekben mozog, s a jövő életre vonatkozó felfogását is egyenesen az anyagfolytonosságra alapítja.

Alig hogy birtokul ejti a pusztulás,
 Száz s száz elem, miként mogorva uzsorás,
 Ki a léleknek csak rövid kölcsönt adott,
 Rontnak a testre rá s osztognak rajta ott.
 S mert a halál felett élet rendelkezik,
 Az őt megilletőt elveszi mindenik.
 Minden atom, vízben, földön és levegőn
 Igénylett részének bűsz Shylock-ává lőn.
 Mélységes természet! Falánk, telhetlen űr!
 Alant s fent, éjben és térben köröskörül,
 Minden egyszerre hat, egyszerre dolgozik,
 A kőtől a gyepegig s tó gőzölgéseig.
 Por, szellő és virág, gyúlékony gázelem,
 S a vak sötétségnek függő mélységiben
 Az embert alkotó anyag fölbomlik ott,
 Kiterjed, szétesik, meg szertefoly s legott
 A végtelenbe így sietve oszlik el. Stb.

Senki sem szólhat ellene. Hugo Victor itt tökéletesen igazat mond, a kérdés csak az: eleget is-e? De nem mond eleget, mert nem látszik tudomást venni arról, hogy az egyéni fönmaradás szükségkép az öntudat szellemi folytonosságához van kötve. A fölhozott tényeket már kétezer év előtt tudták, azok tehát nem újak; hanem a különbség az, hogy a brahminok több költői érzékkel voltak felruházva, mint mi s igen helyesen nem azt tanították, hogy az anyag különböző szellemiségek formáját ölti magára, hanem, hogy megfordítva, a szellem fokenként különböző anyag-állományokon megy keresztül (transmigratio). Ez a valódi eszményített materialismus, ezt sejteti velünk Beethoven, Göthe pantheismusa. Nem mintha kisebbiteni akarnók Hugó tehetségét, de ránk felemelőbben s megnyugtatóbban hat még ama másodrendű

amerikai költő elhunyt kedveséhez intézett következő sora is, mely pedig csak részleges megoldást rejt magában.

Óh bár gyakran bánt a kétség,
 Ámde nagy vígasztalás
 Tudnom azt, hogy ily lény is még,
 Élt, s meghalt mint annyi más.

De itt annyira elevenen van találva maga az emberi szív, oly genialisan van fölfejtve egy egyszerű igazság, hogy tudniillik közös balsorsban enyhít a tudat, hogy abban velünk együtt olyanok is osztozkodnak, kiket szívünk vagy ítéletünk magunknál előbbre helyezett, miként szinte jól esik Hugó eszméinek rideg zápora elől egy szerényebb génius meleg. barátságos hajléka alá huzódnunk.

Ám jól van, merítsünk erőt kicsinységünkéből; ott a hol már megragadhatlanná válik, a gyöngesség is hatalom. Tegyük fel, hogy se bűneinkben, se erényeinkben nem tudunk a számbavehetőségig emelkedni, hogy nevetség volna még csak hinni is, hogy valami rajtunk kívül álló a mi ártalmunkra törhet. Vagy ha igen, úgy vegyünk például Hugo parabolájából a manicheus lovat, melyet egy ismeretlen démon nappal ütésekkel halmoz el, s halálíg futtat, napnyugtán azonban egy más szellem ennie s innia ád, friss szalmát hány alomjába s megveregeti szügyét, s ő csendesesen hunyja le szemét, mondván: «Mindegy! ketten vannak». Vagy vessük meg alapját egy egyetemes asketizmusnak, hasonlóan a régi egyiptomiakéhoz, kik mulatásaik közt sem feledkeztek meg a halálőről. Egy ily életszemléletnek mély eudaimonológiája van, s a földi lét utolsó pillanatainak komoly ünnepélyesége megérdemli, hogy egy egész élet előkészületeinek tárgyát képezze. De mindenesetre, bármelyik módozatot vegyünk is, legyen a bensőnk és a külvilág közötti ellenmondás megoldásának vagy elsimításának erkölcsi hatálya, történjék megadott alapokon, ne tegyen erőszakot a kedélyen s inkább legyen tudományos, mint lélektani szempontból hypothetikus.

Hugo Victorban sokkal több az ész gögje, semhogy az eltörpülés bölcséletéhez folyamodhatnék, sokkal több az életkedv, semhogy hajlandó lenne asketává lenni. Hanem azért nem hiszszük el neki, bármint szenvelgi is, hogy ő végmegállapodásra jutott volna azon kérdésekkel szemben, melyeket maga elé tűz, legföljebb azt mondjuk róla, a mit némely tudákos papról: «Ime, ez embernek kis ujjában van a teremtés minden rejtélye! Mért nem győz hát minket is meg, mért nem segít hát gyötrelmeinken, mért nem világosítja meg bizonytalan töprengéseinket? Mert még eddig nem hallottunk tőle egyebet frázisoknál, a mikben minden van, csak az nem, a mi kell. Szók, szók, szók!»

Hamlet kitörését akaratumk ellen is kierölteti belőlünk Hugo Victor hymnus-szerű föllendülése könyve végén, midőn ünnepélyesen vallást tesz Isten lételéről. Csodálatos záradék az inspiratio remeke, a mint fokozatosan végig halad a kedély mélyebb és vastagabb húrjain, hogy egyszerre az önkívületbe jött lélek rajongó zsolozsmájába csapjon át, mely mint a tripos papnöjének önfeledt dadogása, részegítőleg hangzik el ajkairól. A 9-ik symphonia betűkbe öntött diadalmi harmonájának nevezhetnök, ha nem volna egy megszorult óriás lángelmű szédelgése. Így azonban kedvünk volna utána kiáltani Hugo Victorinak, hogy: «Bocsánat! Előbb a végét lássuk, ha már ennyire vagyunk». Úgy tesz, mint a felsült bűvész, ki, hogy nem sikerült kísérleteitől a figyelmet elvonja, egy ügyes fordulattal segíti ki magát a zavarból.

Azt mondám láthatlan? Úgy nem volt igazom.
 Ő létezik. Se föld, sem ég, se borzalom,
 Se szeretet, se gög, sem alázat, se szó
 Ki nem dadogja azt, mi benne él s való.
 Ő van, ő van, ő van, kezdet és vég ne'kül,
 A mindenség, a tűz, az ég, a fény, az ür,
 Nap s éj csak számjegyek, ő összeget teszen.

Magának teljesség, embernek végtelen.
 Mily balgaság dogmát s Istent találni fel!
 Ő van, ő létezik, s érzük be ennyivel.
 Ember! hogyan? Vallást akarsz csinálni te?
 Nekem elég, hogy őt szemlélnem engede;
 Érd be, hogy benne hiszsz; érd be azzal, a mit
 Reménység szárnyain elődbe nyújt a hit.
 Érd be, hogy ihatod a bűvös gyógyítalt,
 Érd be, hogy így szólhatsz: Ő van, mert dajkadalt
 Halkan susog a nő alvó kisded felett,
 Ő van, mert a kebel titokban megrepeg.
 Ő van, mert homlokom magasan hordom és
 Kivüle más urat nem ismer el az ész.
 Ő van, mivel Caesar remeg Patmos előtt,
 Ő van, mert hangosan érzem e szókban őt:
 Eszmény, Kötelesség, Tudás, Ész és Tökély.
 Ő van, mert hisz a bűn kegyelmet tőle kér.
 Mert lelkem kisegít, ha testem árta tán,
 S mert virradásra vár egy ily nagy éj után.
 Órjásra nő, felé ha száll a gondolat.
 Ember, őrizd meg ezt s áldd esdő szomjodat,
 De aggály s félelem ne költessen veled
 Istenről gyáva és valótlan képeket:
 Dobj el botor kátét, grammatikát s koránt,
 Ügyetlen rém-kovács szerszámod' sutba hányd.
 Élj jól és mulatozz, szeressél és aludj,
 Tekintsd magad felett a nagy égboltot úgy,
 Mint önmagadban is lelkednek mély egét.
 Tekintsd a lángot, mely lobogva benned ég,
 Világló gócz gyanánt, meg nem közelghetön,
 Benned s kívüled egy tündöklő fényözön.
 Alant s fent, mélyen most, majd ismét magosan,
 De mindig biztatón, nem baljóslatúan.
 Soha nem tűnve le, nem halványulva el,
 Homályból kelve ki, tetőkön gyúlva fel.
 A gyűlölet az éj. árnyék a hosszúság,
 Ám ez szelíd sugár, örök derűs világ.
 Hiába káromlod, fényéből mitse veszt,
 Ez ihlé Orpheust, ez hevité Hermest,

Egy iszonynyal teljes, magasztos, szent csoda,
 Madárfészékében és a fának lombjiba.
 Bár bírja minden, ám meg nem ragadható,
 Az örök vágy előtt merevre tapadó.
 Szünetlen kínálja s nem adja meg magát,
 A roppant nyilvánlét, mely hallgat s megbocsát.
 Ömölve terjedő fényes sugárözön,
 Mely csillag az egen, mely rózsa a mezőn,
 Egyszerre itt, amott, alant s fent mindenütt,
 Tegnap, ma s holnap is, álom s való együtt.
 A szín- és hangvilág ezer pezsgésiben,
 S látásunk száz körén egyszerre van jelen.
 A boltos kék egen s a kósza árny fölött,
 A létezőkben, a zúgó élet között.
 Káprázó látomány, a melybe' hinni kell,
 Villám, melyből a jó, igaz s szép létre kel. .
 Csillagforgás között rejtélyesen ragyog,
 S a köd, a borulat, dörgés és viharok
 Mind, mind felolvadnak iszonytató hevén,
 Öröm és szeretet cseppjeivé levén.
 Ha van még szív erős, ha van lélek szilárd,
 Abban is erjesztő, meleg fuvalma járt,
 Mely patakként bugyog, szökel s előre tör,
 Szikrázó forrása áldásos méhiből.
 Ó van, ó van. Tekintsd, ha térítőbe hág,
 Úgy Lelkiismeret, tengelye Igazság.
 Van éj-napegyene, az Egyenlőség a',
 A szabadság pedig derengő hajnala.
 Mit lelkünk képzél, azt ő aranyozza be.
 Ó van, ó van, ó van, s nincs vége s kezdete,
 Sem fogyta, nyugta sincs, sem álma s éjjeli —
 Szűnj meg hát féreg már napot teremteni!

Egy végtelen óda — ezzel volna Hugo Victor költési irányja legjobban jellemezhető. De a lyrai álláspont utolsó harcát vívja benne a kor kibővült szellemi látkörével. Az irányzatos elem, melyben bővülködik s mely megöli a lantos költészetet, igazán otthon csak a jövő ama két hatalmas

műfajában érzi magát, mely idővel minden mást magába fog nyelni; a drámában és regényben. Valamint az egyes művészeti ágakban észlelhető az a törekvés, hogy egyetlen összművészetté tömörítsék az anyagi föltételeik szerint különvált nemeket, úgy a fejlődő ízlés is időről-időre félrevet egy-egy avult válfajt vagy formát, hogy alkalmasabbakat toljon helyettök előtérbe. De a formának minden változása, a lényeg, a gondolkodás változásával áll összefüggésben s a költőnek nem rideg érvekkel, de a valóság költői látszatával kell harcolnia meggyőződése mellett. A lyrában csak az érzés misé- gének, nem pedig mikéntjének van helye. Ezért lett szűk az az eszmék mai forrongásának befogadására. Ezért fészkelte be magát az irányharcz legelőször is oda, a hol a leg- hálásabb tért vélt nyerhetni: a regény és dráma erkölcsi világnézetébe.

Igenis van a Hugo Victori világnézetnek egy negyed vagy ötödsorban kivonható fontos és alapos következménye. De ez annyira szűkkörű, s a felvilágosodott szellemek oly- annyira korlátolt elite-jének van szánva, hogy egy nagy köl- tőnél, kinek hivatása a koreszmék általános nehezését jut- tatni kifejezésre, alig tudható be érdemszámba. Lépjen ki az emberiség önmagából, helyezze át magát egy képzelt világcél eszményi álláspontjára, tegyen, dolgozzék, szenved- jen, örüljön másokért, rázzon le magáról mindent, a mit önzés, előítélet, szeszély, egyéni felfogás ezer gyökérszállal kötöztek lényéhez; egyszóval: álljon elő az abstract ember. Így akarnák ezt a humanista apostolok. Csakhogy bármily mértékben ismerjük is el, hogy az emberi polgárosulás elé lehetetlen volna szebb célzt tűzni, mint a fejlődő önismere- tet, a józan ész nem hiheti, hogy ne volna veszélyes ily célz felé mesterségesen csigázni a modern művelődést.

Várnai Sándor.

PARLAMENTI REFORM.

— Második közlemény. —

II. A modern népképvisélet lényege.

A modern népképvisélet a korábbi érdek — illetve rendi képviseletről fejlődött ki. Bluntschli szerint¹ ismérvei ennek: *a)* hogy a nép egységéből indul ki, ezt van hivatva kifejezni; *b)* kizárja a képviselők utasításhoz kötöttségét azon oknál fogva, mert minden képviselő az egész nemzetet képviseli; *c)* kizáratik a képvisélet tagjainak minden felelőssége és *d)* a képviselők nem egyes rendek, osztályok, hanem az egész nép és az állami érdekek képviseletére vannak hivatva.

A régi rend csak a nép bizonyos osztályainak adott törvényes organumot, a képviseleti rendszer ugyanezt megadja a nép összes osztályainak. A rendi alkotmányok szerint a rendi jogokban való részvétel mint privilegium jelentkezik, a képviseleti rendszer szerint a népjogokban való részvétel általános jog. A régi rendek saját jogukat gyakorolják és tanácskozásaik a fejedelemmel szemben a magánjogi egység jellegével bírnak, a képviseleti rendszerben a képviselők a nép szerveiként jelentkeznek és az mondatik, hogy nyilatkozataik a népet azért kötik, mert fictio útján a népakarat kilyfolyásának tekintetnek.² A régi rendi képviselet és a modern

¹ Allg. Staatsrecht 50. s köv. l.

² Zöpfl: Grundsätze des allgemeinen und des constitutionell-monarchischen Staatsrechts. 254. l. — Gerber: Deutsches Staatsrecht. 122. l. — Erről alább.

representatio ezen különbségeire Waitz azt mondja, hogy tulajdonképeni ellentétek gyanánt nem lehet a két rendszert feltüntetni, mert az első a másodíknak csak egy alakulata, mely a fejlődés bizonyos szakának megfelelt, később azonban épen az által fajult el, hogy a rendek nem érezték magukat az összeség képviselőinek, hanem csak saját külön érdekeiket követték; másrészt pedig szervezetüknél fogva a változott társadalmi viszonyok közt már nem voltak alkalmasak a nép realis erőinek feltüntetésére.¹ Ha a régi rendek bizonyos tekintetben az egész ország képviselőinek tekintendők is, ez csak testületi összeségükben illet rájuk, az egyes rendek első sorban magukat, vagy megbízóikat képviselték. A modern népképviselő azonban saját személyét illetőleg mitsem képviselhet, csak mint az összeség képviselőjének tagja. Ez elvben rejlik a rendi territoriális állam és a mai egységes, organikus nemzeti állam közötti különbség is.²

A modern népképviselőt a liberalismusnak, vagyis az egyéni és politikai jogok körében a hölcsészeti gondolkodás alkalmazásának és a demokráciának, a nemzet önmagát kormányozó állapotának érvényrejutása. A köznapi politika nyelve szerint az országos képviselőtestületnek a nemzet akaratát, a nemzetet kell képviselnie. Nézzük e kérdéseket. Képvisele-e a parlament a nemzet akaratát? Képvisele-e a nemzetet? Ha nem, mi tulajdonképen a képviselet?³

Azon elméletben, mely szerint a képviselő-testület az állampolgárok összeségének akaratát képviseli, állampolgárok összesége és parlament két, egymástól teljesen különálló erő gyanánt tekintetnek. De már Rousseau megmondta, hogy az akaratot nem lehet képviselni.⁴ Sem jogi, sem politikai

¹ Ueber die Bildung einer Volksvertretung. 185. l.

² Schulze: Preussisches Staatsrecht. II. 134. l. — Seydel: Grundzüge einer Allgemeinen Staatslehre. 67. s. köv. l.

³ Kunz J.: A demokrácia eszméje és szervezete. 57. s. köv. l.

⁴ Contrat social. Livre III. Chap. 15.

értelemben nem lehet ezt levezetni. Az, hogy a parlament a választó polgárok akaratát képviseli, abból az időből származik, midőn az állami jogok és a magánjogok közti különbségek még nem voltak élesen különválva s az államjogi intézményeket magánjogi fogalmak mezébe öltöztették.¹ A képviselő nem helyettesítője, se megbízottja vagy meghatalmazottja a választó polgároknak. Mert ha az volna, a választó polgárok visszahívhatnák a tetszésüknek meg nem felelő viselkedést tanusító képviselőt. Ha a képviselőnek a választó polgárok akaratát kellene a parlamentben képviselni, szükségképen, mint a nép egyszerű megbízottjainak, alkalmazkodniok kellene ezen akarat irányaihoz s az ettől eltérőknek le kellene tenniök képviselői tisztöket. Csak természetes, hogy ama felfogás, mely a demokratia érvényesülését abban látja, hogy a képviselő a választók pusztá szöcsövévé sülyedjen alá, követeli az utasítások rendszerét.²

A képviseletnek, mondják, a népakaratot kell képviselnie. De a népek, mint olyannak, mint a térileg egymás mellett élő, bensőleg kapcsolatos egyedek összeségének, nincsen akaratá. A nép akár demokratiában, akár monarchiában, egyáltalán csak

¹ A «mandatum» kifejezés mai nap is főfentartója az akarat-át ruházási fogalomzavarnak.

² Dem demokratischen Grundsätze der Selbstregierung treu — sehe ich die Abgeordneten weder als die Stellvertreter des Volkes, noch als unumschränkte Gesetzgeber an, sondern lediglich als bevollmächtigte, verantwortliche Geschäftsführer der Wähler. Soll das Repräsentativsystem nicht zur leeren Form, zu einem blossen Schein der Volksherrschaft herabsinken, so muss den Wählern, als Vollmachtgebern, eine stete Controle über die Handlungen ihrer Bevollmächtigten entstehen. Daraus folgt, dass der Abgeordnete, dessen politische Ueberzeugung im Widerspruch ist mit der seiner Wähler, die Verpflichtung hat, auf Verlangen sofort sein Amt in die Hände der Wähler zurückzugeben. Johann Jakoby : Gesammelte Schriften u. Reden. II. 27. l. — L. még Dahlmann : Politik. I. 164. l. — Gerber : Deutsches Staatsrecht. 132. l. — Palma : Corso di diritto pubblico. II. 8. l.

az egyéni akaratok összeségét képviseli. Már pedig a millió akarat összegezéséből se lesz egységes összakarat. Ezért nem lehet a népképviselőt, mint a millió egyedek képviselőt tekinteni és abból megszerkeszteni. Azért sem lehet a népnek akaratát, mert az nem tekinthető az állam mellett létező valaminek. Csak a népélet magasabb, organikus, egyetemes felfogása alapján lehet a népképviselőt eszméjének lényegét levezetni. A nép élő öszlét. Nemcsak az élők összesége, hanem ethikai — politikai értelemben «az idők folytán átalakuló és magához mégis mindig hasonló lét, mely a jelent és multat összekapcsolja és a jelenből a jövőt kifejleszti.»¹ Az alkotmány ama szerve, mely ezen nép-ethosznak kifejezést ad, a parlament. De a parlament nem az egymás mellett élő egyedeket, hanem az öszlétet képviseli. A választás sem arra való, hogy az egyéni akaratoknak érvény szereztessek általa.

A képviselőt nem a választók akaratát képviseli, hanem az a souverain állami akarat létrehozásának, kimunkálásának szervezete. Ezen akaratkifejlődés színhelye a parlament, mely nem a választó polgárokat, sem azok akaratát, hanem mint a nép politikai egységének s egyenlőségének kinyomata, az államilag egyetemes jót, a társadalmi külön érdekekkel szemben az általánost, az államérdeket van hivatva kifejezésre juttatni.² Mint ilyen nem a nagy területen szétszórt, tehát egy helyre össze nem gyűjthető állampolgároknak akaratát érvényesítő kisegítő alakulat vagy eszköz, hanem az

¹ Schultze : i. m. II. 132. s köv. l.

² A parlament — mondja Burke 1774-iki beszédében — nem egymásközt eltérő és ellenséges érdekek képviselőinek congressusa, mely érdekeket mindegyikük mint ügynök és ügyész más ügynökök és ügyészek ellenében érvényesít, hanem az egy nép tanácskozó testülete egyetlen érdekekkel, mely az összeség érdeke, melyben se helyi célzásoknak, se előítéleteknek, hanem az összeség közös belátásától elismert egyetemes jónak kell a vezető szerepet játszani.

emberi eszme és egyforma rendeltetés megvalósítása a legmagasabb rendű élő szervezetben: az állami létben. Az egyforma rendeltetés a jogegyenlőség elvében, az emberi eszme pedig a társadalom önjogú közreműködésében és a souverain hatalmat gyakorló testületben egyfelől a szabad akaratelhatározásban, másfelől e felett az összlet, az állam egyetemes java tekinteteinek uralmában érvényesül.

Az egyetemes jó mindig az egyéni, vagy osztályfelfogáson, érdeken túl az állam *salus publica*-ja, mely a nép általános akaratával végső elemzésben összeesik, miután a nép is ezt akarja, ha tartalmát tekintve esetleg tévedésben volna is. E részben helyesen utaltatott (nevezetesen Kerkapoly által) arra, hogy a képviselő feladata igen hasonló a képzőművészével, mert «egyik sem azt adja vissza, a mit az egyeseknél talál, hanem azt, a mi felé azon egyesek törnek, bár nem érik is el. Ez által idealisál egyik is, másik is, amaz a kültermészetet és tárgyait, ez a népet és annak fölfogását. Azt kell, bár idealisálva, megvalósítania, nem hasonlván meg vele, de nem is köttetvén hozzá».

A képviselet köznapi felfogásából folyik az is: a képviseletet csupán a választásból kifolyónak tekinteni. Ha rendszerint a választás képezi is annak alapját, a képviseleti jelleg nem pusztán a választott parlamenti tagokhoz van kötve, hanem azon elemek is, melyek az alkotmány rendelkezéséből nem választás útján jutnak a parlamentbe, szintén képviseleti jellegűek.¹ Mindent összefoglalva, az akaratátruházási elvre azt kell felelni, hogy a parlament az egyesek felett

¹ Concha: Politika. 407. s köv. l. — Ily értelemben nemcsak az alsóházaknak nem választás alapján helyet foglaló tagjai, hanem a felsőház is képviselet. A positiv államjogírók is elismerik ezt. Így Gerber: «Vertreter des gesammten Volks in allen seinen Interessen sind nicht etwa nur die gewählten Abgeordneten, sondern auch die Kraft ihres Amtes oder Kraft erblicher Berechtigung oder Ständeversammlung An-

álló, souverain állami akarat kiképzésének szerve, már pedig a souverain akarat «nem egyesek akaratának összetétele, hanem önálló erő». ¹

De a parlament a nemzetnek, az államban szervezkedett népnek sem képvisellete, hanem azon szerve, ² mely által az államakarat kiképzésénél az egész társadalom szabad közreműködése igénybevétetik és ez által eleje vétetik annak, hogy az egyetemes jó ürügye alatt egyes külön érdekek emelkedjenek érvényre. Ha a parlament a nemzetet képviselné, azon kívül álló valaminek kellene lennie, mert a képviselő mindig szorosán elkülönül a képviselttől, azon kívül áll. A modern népképviselő ellenben maga is a nemzet tagja és az, hogy a képviselő szükségképen a nemzet tagja kell, hogy legyen, ³ leghatályosabb biztosítéka annak, hogy a képviselőt célja megvalósíttatik, vagyis az egyes állampolgárok érü-

gehörenden. Deutsches Staatsrecht. 122. l. — A württembergi alsókamarában sem választás alapján foglal helyet a hat protestáns General-Superintendent és a Landesuniversität Kanzlere. Ez bizonyára nem a modern állameszme érvényesülése, sőt inkább a testületi érdekképviselet középkorias maradványa.

¹ Concha : i. m. 465. l.

² A népet mégis hajos képviselőnek nevezni, midőn az a maga összességében határoz államügyek felett referendum alakjában. Gareis azt mondja : Die unmittelbare Theilnahme der Volksvertretung an der Herrschaftsausübung in Gesetzgebung und Verwaltung findet statt : a) in Abstimmungen ohne verfassungsmässig organisirte Versammlung der Stimmberechtigten, so in Plebisciten, oder bei Anwendung des Referendums stb. Allgemeine Staatslehre. 61. l. — Mellesleg megjegyezve. Gareis is ama külföldi államtudósok sorába tartozik, a kik tudnak nekünk beszélni még Samoa alkotmányáról is, de ámbár általános államjogot írnak, a magyar és osztrák monarchiák államjogi viszonyairól minden közjogi érzéket sértő felületességgel beszélnek. (L. pl. i. m. 66. l. «Oesterreich» alatt.)

³ Ez is egyik jellegző vonása a modern képviselőnek. A régi rendi képviselő tetszése szerint helyettesíthette magát, semmi érdekazonosság vagy kapcsolat köztük nem kívántatott.

letét, kívánságait az ország mindenkori közjával összhangba fogja hozni.¹ Nem lehet azt sem mondani, hogy azért nincs utasításnak helye a modern népképviselővel szemben, mert az nem a kerületet, nem választóit, hanem az egész nemzetet képviseli. Ez csak közjogi ruhába öltöztetése a képviselet magánjogi fogalmának.² Nem azért nincs helye az utasításnak, mert a képviselő a nemzetet képviseli, hanem azért, mert a parlamentnek, mint az egységes, souverain állami akarat kiképzési organumának, határozata eo ipso a nemzet-személy akaratának tekintetik, mely nem az egyedek akaratának merő összetétele. Az ellenkező az állam személyiségének megtagadása. Az államszemélyiség souverain akarata, ha a választókból indul is ki, csak a parlamentben ölt concret alakot. Ha törekvéseket látunk arra, hogy az utasítások elavult rendszere feltámasztassék az imperatív mandátum alakjában.³ ez csak kifejezése sokak ama meggyőződésének, hogy a képviseleti rendszer, mely oly soká volt a népek vágyakozásának tárgya, mai alakjában képtelen feladatának megfelelni. A képviselőre választói a parlament tartama alatt nem foly-

¹ Ily értelemben áll az, a mit Bluntschli mond: Das Princip der modernen Staatsordnung ist, der gesetzgebende Körper stellt das ganze geordnete Volk dar. Es ist der verhältnissmäßige Auszug des gesammten Volksorganismus. Allg. Staatsrecht. 56. l. — Die Stände sind für die Nation, was eine Karte für die äussere Erscheinung des Landes. In ihren Theilen und im Ganzen soll das Bild jederzeit die nämlichen Verhältnisse zeigen, wie das Original. U. a. 60. l. Ily értelemben kívántatik, hogy a törvényhozó képviselet a nemzetnek «miniatur képe» legyen.

² Így Bluntschli: i. m. 55. l. L. Kunz: i. m. 58. l.

³ Csak az elmúlt év végén történt, hogy a francia kamarában a socialista képviselők egy része törvényjavaslatot terjesztett be a «mandat impératif» behozatala iránt. E szerint az olyan képviselő mandátuma, illetve képviselői tiszte, ki a praefecturánál írásban letett politikai programjával ellentétes magatartást tanúsít, az illető választó-

hatnak be másként, mint a közvélemény kifejezései útján (sajtó). Ha a képviselőt utasítani lehetne, a képviselőség nem lenne politikai tisztség, hanem egyszerűen a magánjogi prokurátiók sorába tartozna, melynek viselője ugyanis az utasítás ellenére nem járhat el. Az olyan képviselő, a ki a választó polgárok utasítása szerint, tehát igen sok esetben saját meggyőződése ellenére lenne kénytelen szavazni, automatává válnék. Ha Bucher,¹ vagy olyan szélső újító, mint Rittinghausen² panaszkodik, hogy a mai képviselő nem oly mandatáriusa többé választóinak, mint voltak a középkori rendi gyűlekezetek választott tagjai, ez csak arra mutat, hogy a mai modern állam lényegét tökéletesen szem elől tévesztik. Az utasításos képviselő mellett az állam nem lenne egyéb, mint apró souverain közületek (a választókerületek) szövetsége, nem lenne állam a mai értelemben.³

A parlament tehát sem a választó polgárok akaratát, sem a nemzetet nem képviseli. A parlament a nemzetszemély akaratképződésének szerve, a képviselő e szerv alkotórésze, kinek állását egyfelől a választópolgároktól való teljes

kerület békebirósága által megsemmisíttetnék. A javaslat mellett az hozatott fel, hogy az általános szavazati jogot meg kell védelmezni képviselőinek esetleges gyöngeségei ellenében. Utalás történt továbbá azon ellentétre, hogy míg mindenki ellen, a ki a beléje helyezett bizalomnak nem felel meg, el lehet járni: a programjához hűtelen képviselő tovább is a parlament tagja marad.

¹ Der Parlamentarismus wie er ist.

² Directe Gesetzgebung durch das Volk.

³ Elfajulását látjuk a modern képviseletnek Észak-Amerikában, hol a demokráciának a népuralom mennél nagyobb közvetlensége felé törő irányzata abban mutatkozik, hogy a képviselőket «nem mint bölcs és tehetséges embereket tekintik, a kik befolyjanak a kormányzásra, hanem mint specialis megbízásokkal felruházott képviselőket, mely megbízások rövid idő múlva megújítandók». I. Bryce: American Commonwealth III. 26. l.

függetlensége, másfelől a közjó megvalósítására törő magasabb erkölcsi hatalom uralma határozza meg. E szempontok érvényesülésével kell mindazon reform-eszméket megbírálni, melyek a képviselet megjavítására sajtóban, gyülekezetekben és parlamentben felmerülnek.

III. A választói jog.

A képviselőház egybeállításának módja túlnyomólag a választás, mert itt legnagyobb a biztosíték arra, hogy a törvényhozás nem egyéni vagy osztályérdekek, hanem az egyetemes jó érdekében fog működni; továbbá, mert azáltal, hogy a választó polgároknak joguk van az államakarat kiképzésére szolgáló organum alkotó elemeit megjelölni, kifejeztetik az, hogy a mit a törvényhozó képviselet kinyilvánít, az az összesség és nem egyesek akaratából történik. Miután nincs semmi más módja annak, hogy az ezen feladatra alkalmasak a népből kijelöltessenek, folyamodtak ahhoz, hogy ezen személyeket választás útján a választók nevezzék meg. Következik ebből, hogy ama törvényhozási intézkedések, melyek ezen kijelölés módját és rendjét megállapítják, főfontosságúak s a választási törvények és rendszerek ilyen vagy olyan megállapítása mindig főtárgyát képezte a modern képviselet behozatala óta a népek törekvéseinek, államtudósok és államférfiak vitáinak. Megadás-e a szavazati jog minden felnőtt állampolgárnak, vagy csak egy kisebb résznek; közvetlen vagy közvetett legyen-e a választás; egyszerű vagy több fokozatú, illetve többes legyen-e a szavazati jog; kötelezővé tétessék-e az azzal való élés, vagy sem; nyílt vagy titkos legyen-e a szavazás; legyen-e érdek- vagy osztályképviselet; pusztán többségi legyen-e a képviselet, vagy kisebbségi is, aránylagos — mind oly kérdések, melyek egy-egy programot képviselnek. A választási

rendszer mindenkor az alkotmány egyik legsarkalatosabb pontját képezi, azért igaza van Gerbernek, ha azt mondja, hogy annak megváltoztatása magának az alkotmánynak legfontosabb változtatása.¹ Azokkal szemben pedig, a kik egyik vagy másik választási rendszertől bizonyos biztos hatásokat várnak a népeletben, vagy azt hiszik, hogy egyik vagy másik választási rendszer már szükségképen magában hordja a társadalom bajainak megszüntetését vagy bár javulását, meg kell jegyezni, hogy egyrészt az elmélet semmiféle választási rendszernek hatásait bizton meg nem jósolhatja; másrészt nincs oly választási rendszer, mely a társadalmi test egy vagy más baját egymaga eltüntetné, mert mindenkor igaz marad, hogy a politikai intézmények ereje, jelentősége mindig az azt használóktól függ, annyit érnek, a mennyit a velük élő emberek.²

Az általános, egyszerű, közvetlen és titkos szavazás a legjobb valamennyi rendszer között, mert legjobban kifejezi

¹ Deutsches Staatsrecht. 123. l. Held pedig azt mondja: Die Wahlgesetze haben für die Theilnahme des Volks an den öffentlichen Angelegenheiten eine ähnliche Bedeutung, wie die Thronfollegesetze für die Staatsform. Staat und Gesellschaft. III. 752. l. — A választói törvények egyik leghivebb kifejezői az alkotmány szellemének; így látjuk ezt különösen a francia alkotmányváltozásoknál. Az 1791-ik évi alkotmány közvetett választásokat ismer, censussal (Titre III. Chap. I. Section II. Art. I. VI. és Sect. III. Art. I.), az 1793-iki direct választást, census nélkül (Art. 23.), az 1795-iki (An. III.) ismét indirectet censussal (Art. 33.), az An VIII-iki indirektet (Art. 7., 8., 9.), az 1814-iki charte directet censussal (Art. 35., 40.), az 1830-iki charte szintén (Art. 30.), az 1848-iki directet census nélkül (Art. 26.).

² Held: Die politischen u. socialen Wirkungen der verschiedenen polit. Wahlsysteme. 51. l. Ugyanő mondja: Die Frage nach den socialen und politischen Wirkungen der verschiedenen repräsentativen oder constitutionellen Wahlsysteme ist nicht nur eine Frage wissenschaftlicher Forschung oder naive Curiosität, sondern auch eine Frage aus Schick-sal. I. m. 3. l.

a nép kívánságait. Nem azért, mintha a szavazati jog valami természeti jog lenne, mert azt az állam adja meg, annak érdekében kell is használni. Hanem azért, mert az összeség akaratóból kellvén annak kinyilváníttatni, hogy mi legyen törvény az államban, a törvényhozó szerv tagjainak kikérésében minden önjogú polgárnak közre kell működnie. Már Montesquieu mondja: Tous les citoyens, dans les divers districts, doivent avoir droit de donner leur voix pour choisir le représentant; excepté ceux qui sont dans un tel état de bassesse, qu'ils sont réputés n'avoir point de volonté propre.¹ De ha valahol, úgy ép a választói törvények megállapításánál válik el egymástól a politika tudománya és annak gyakorlata, miután csak a nép sajátos viszonyainak figyelembevételét mindenekfölött követelik.²

Különben a történelem arról győz meg bennünket, hogy a választói jog hovatovább a népnek mind nagyobb köreire terjesztetik ki az idők folyamán. Elég e részben Angliára utalnunk. 1766-tól 1831-ig nem kevesebb, mint tizenhét javaslat tétetett a választói törvények módosítására. (Javasolták ugyanis Chatam 1766., Richmond herczeg 1780., Pitt Vilmos 1782. és 1785., Flood 1790., Grey 1792. és 1797., Burdett 1809., Grey 1810., Burdett 1818—1819., Russel 1820., 1821., 1822., 1826., 1830. és 1831-ben.) Az 1832-iki nagy reform alkalmával lord Althorp, lord Grey és lord John Russel azt mondták, hogy a választói törvény Angliában véglegesen meg van állapítva és mégis újabb javaslatok tétettek, mígnem 1867. február 11-én Disraeli a kormány nevében nyújtott be javas-

¹ Esprit des Lois. Livre XI. Chap. VI.

² A mint Gerber mondja: So wie die öffentlichen Angelegenheiten sich jetzt entwickeln, entzieht sich die Bestimmung des Wahlsystems mehr und mehr der wissenschaftlichen Erwägung und unterliegt fast ausschliesslich dem Einflusse politischer Strömungen. Deutsches Staatsrecht. 131. l.

latot az 1832-iki reform-bill által a középosztályok előnyére figyelmen kívül hagyott munkásosztályok választói joga érdekében. E reform, melyre lord Derby azt mondta: *We are making a great experiment and taking a leap in the dark*, — a választók száma jelentékenyen fölemeltetett.¹ De tizenkét év múlva az 1867—68-iki reform is elévült már és jött az 1884. évi december 6-iki törvény (*representation of the people act*), mely a választók számát több mint 75 %-kal emelte fel ismét. (Általános szavazati jog, tudvalevőleg, ma sincs ugyan Angliában, de a népességnek mintegy 14 %-a van e joggal felruházva.) Hogy ez nemcsak Angliában van így s a politikai fejlődés, részben a munkásosztályok ez iránti követeléseinek eleget teendő, folyton a választó jog kiterjesztése felé halad, a mindennapi események eléggé mutatják. Példa erre legutóbb Belgium, a választói jognak nagyszabású reformjával. Az általános anyagi és szellemi előhaldás, különösen pedig a politikai műveltség fokozódása mellett elkerülhetlen is a politikai jogok kiterjesztése és ennek veszélyeit a művelt, magasabb társadalmi osztályoknak a nagyobb politikai műveltségnek megfelelő magatartása, az activ választói jognak bizonyos mérsékelt egyenes adó fizetésétől való függővé-tétele és az egyenes adók rendszerének lehetőleg kiterjesztése, továbbá a szűkebb, helyi körökben az önkormányzati cselekvőség részére megfelelő tér engedése és a politikai belátásnak a nép nagy tömegében is általános emelése által lehet mellőzni.

Dr. Balogh Arthur.

¹ Nevezetesen 1,366.818-ról 2,448.252-re emelkedett fel a választók száma. Gladstone már 1864-ben azt mondta, hogy mindenki, a kire nézve személyes képtelenség vagy politikai veszélyesség csele fenn nem forog, erkölcsileg hivatva van arra, hogy az alkotmány befogadtassék.

I R O D A L O M.

Annales de l'école libre des sciences politiques, Recueil bimestriel. Dixième année. No 2. 15. Mars 1895. Paris.

I. Morel: „*La constitution serbe.*“ E cikkben az 1888. december 22-én módosított szerb alkotmány eredetét, jellegét s átalakulásait figyeli meg éles és beható tanulmánynyal a szerző. Vizsgálatának kerete az 1835—94-ig terjedő időszak. Különös tüzetességgel vizsgálja ebben az 1869-iki alaptörvények létrejöttének történetét s Riszticsnek az 1868. decz. 20-iki alkotmánybizottság ülései megnyitásán előterjesztett tervezetét. Ebben Risztics tudvalevőleg a politikai élet elsőrangú tényezőjéül kívánta fentartani a legrégebb szerb intézményt, a szkupstinát. Azonban a szkupstinára vonatkozó 1861-iki törvényeknek nagy hézaga volt, hogy mint a régi magyar országgyűléseken is, a kezdemény jogát csupán az ország kiválmái és sérelmei kifejtésére szorította minden gyakorlati sanctio nélkül. Azonkívül e tervezetben Risztics a két-kamarás rendszer mellett foglalt állást, megczáfolva azt az állítást, mintha ez a régi feudalis hagyományok maradványa volna, s kimutatván, hogy ellenkezőleg a történelem a mellett bizonyít, hogy épen a legforrongóbb időkben concentrálták a nemzetek egész erejüket *egy* törvényhozói testületbe, hogy azzal is nagyobb erélyt fejthessenek ki.

Risztics eszméje az volt, hogy a második kamara, a *szovjet*, a nemzetgyűlés szünetelése alatt egyszerű államtanácscsá reducálva működjék tovább. Ezt a költségmegtakarítás szempontja követelte. Mások ellenben az 1866-iki román alkotmány mintájára a szkupstinában kívánták volna concentrálni a törvényhozói hatalmat, a helyett, hogy két különböző eredetű testület közt osszák meg. E különféle tervek megvitatására 1869. június 18-ra

Szerbia fővárosába, Kragujeváczba egyetemes szkupstinát hívtak össze. Nem egészen hárcm hét alatt a szkupstina befejezte munkálkodását s 1869. június 29-én az új alkotmány ünnepélyesen proclamáltatott.

Ez alkotmány főjellemonása és Risztics tervezetétől való főeltérése az egykamara-rendszer elfogadásában nyilvánult. De a kormány egy compromissumot eszelt ki, mely abban állt, hogy az egyetlen kamara megtartásával egyidőben abba, a fejedelem jogául fentartott kinevezések útján oly elemeket juttasson be, melyekből a felsőháznak kellett volna állni. Az alkotmány 45. §-a ugyanis megszabta, hogy a nép által választott minden három képviselőre egyet a knyáz jelöljön ki és pedig főleg a műveltségökre nézve és a közügyekben való jártasságuknál fogva kiválóbb egyének közül. Ebben Horvátország példáját tartotta szem előtt, hol a korona által kinevezett kerületi főnökök, főtörvénszéki tagok stb., szintén résztvehetnek a zágrábi tartománygyűlésen.

A kétkamara-rendszer visszautasításának következménye a *szovjet* tekintélyének összezsugorodása volt. A régi államtanács 17 taggal bírt, az 1869-iki alkotmány által életbeléptetett új államtanács legfeljebb 15 s legalább 11 tagot számlált, mindannyi a fejedelem által kinevezve, s legalább 35 éves életkorral. De a *szovjet*-nek ez a megnyirbálása nagy mértékben alkalmas volt emelni a szkupstina tekintélyét. Most először emelkedett igazi törvényhozói testület színvonalára. Addig csak minden három évben ült össze s csak kivánságokat és sérelmeket hangoztathatott; most a költségvetés megszavazásával hatalmat nyert a fejedelem fölött, ki nem napolhatta el hat hónál hosszabb időre s nem oszthatta fel a nélkül, hogy legfeljebb az ezt követő négy hónapon belől el ne kelljen rendelnie az új választásokat.

Ezek a választások most már egyrészt közvetlenek lettek. Így a városokban, kerületi székhelyen, másrészt pedig kétfokúak, vagy közvetett választások a többi helyeken. Azonkívül az 1869-iki alkotmány fentartotta a nagy nemzetgyűlést is, négyszerre annyi taggal, mint a rendes szkupstina. Ennek öt esetben lón feladata összeülni: a fejedelemválasztásra, a régensség megválasztására, az alkotmány megváltoztatására, az államterület valamely része elcserélésére vagy elidegenítésére vonatkozó nagyobb fontosságú kérdések eldöntésére, s végül ha a fejedelem szükségesnek ítélte valamely rendkívüli horderejű kérdésben tanácsát kikérni.

Hátra volt még a trónutódlás kérdésének rendezése. Abban a leiratban, melylyel 1843-ban Karagyorgyevics Sándornak, 1859-ben Milosnak adta a fejedelmi méltóságot, a szultán nem tett említést a trónutódlásról; annyival súlyosabb volt a sérelem ebben Szerbia souverainitására, mert a porta azt látszott követelni magának, hogy nemcsak investitúra-joga, megerősítési joga, de egyenes kinevezési joga is van a szerb fejedelmekkel szemben. Sürgősen szükség volt e félreértés eloszlatására, miért is 1859-ben Milos a szkupstinával egy trónöröklési törvényt szavaztatott meg, mely implicite lerontotta a beigtatási leiratában foglalt fentartásokat. Az 1869-iki X. t.-cz. végleg eldöntötte a vitát, a mennyiben a fejedelmi méltóságot öröklőnek nyilvánította az uralkodó fejedelem családjában. A porta nem tiltakozott s ezzel Szerbia függetlenségének egyik legbecsesebb biztosítékát szerezte meg.

Másfelől a fejedelmi jogkör bizonyos kiszélesbítését is tartalmazta az 1869-iki alkotmány. Például az esetben, ha a kért hitelt megszavazni vonakodó szkupstinát a fejedelem feloszlatta, az új nemzetgyűlés összehívásáig fel volt jogosítva az előbbi évi budget alapján kormányozni. Épen úgy az esetben, ha a körülmények gátolták a kamara összeülését, sürgősség esetében s az államtanács jóváhagyása mellett, joga volt a fejedelemnek sürgős és rendkívüli szükségletekre egy év alatt 30.000 aranyat meg nem haladó hitelt venni igénybe.

Csak általános elveket mondott ki az 1869-iki alkotmány a birói hatalom ügyében, melyet különben a francia mintára szerveztek egy semmitőszékkal, egy főlebbviteli, két kamarából álló ítélőszékkal, 18 elsőfolyamodású bírósággal és a községek számának megfelelő számú békebirósággal. Egyházi ügyekben, midőn a fejedelem az összes bevett vallások főkegyurának nyilvánította magát, elég széleskörű felügyeleti jogot tartott fenn magának, hogy megakadályozza azt, hogy a külföldi synodusokkal való összeköttetései a papoknak az államra nézve veszély forrásává váljanak.

Végül az alaptörvények utolsó cikkelyeinek egyike az alkotmány revisiója eseteiről intézkedett és pedig két formában: vagy úgy, ha a fejedelem indítványoz a nemzetgyűlésnek módosításokat, vagy úgy, ha a nemzetgyűlés indítványoz a fejedelemnek. Utóbbi esetben a 131. §. a határozathozatalhoz a jelenlevő tagok kétharmad többségét mondta ki megkivántatónak.

Áttér most Morel az 1869-iki alkotmánynak maga Milán király kezdeményéből történt reformálására 1888-ban. Kifejti ennek körülbelől ismeretes indokait. Milán két sikertelen vállalkozásának bukását élte át: egyik a szerb-bolgár háború, másik a Natáliától való elválás. Szlivniczánál Milán katonai nymbusa szenvedett megaláztatást, míg válási ügyében ellenségei egész táborát zúdította magára. Egy színpadias fogásra volt szüksége, hogy magát a nemzet színe előtt rehabilitálja, s erre a szerepre épen alkalmasnak látszott az alkotmányrevisió. Úgy járt csak el ebben ő is, mint III. Napoleon a mexicói szerencsétlen kaland után, mikor a liberalis császárság teoriájával igyekezett magának elvesztett népszerűségét visszaszerezni. Titkos terve azonban az volt Milánnak, hogy a külföldi udvarok támogatásával kormányozzon, s ez visszhangot nyert az általa kidolgozott alkotmánytervben, melyben a ministeri felelősségnélküliség becsempészésével kecsgettette magát. Ha ez megszűnik, akkor ő az ország sorsát közt tartja, személyes politikát követhet úgy kifelé, mint befelé, s lassan az absolutismus felé kormányozhatja népét.

Tudjuk, hogy az 1888-iki választásokon Milán ügynökei mily pressiót fejtettek ki a progressista jelöltek érdekében, míg biztosították számára a győzelmet. De a közvélemény méltatlankodva zúdult fel az elkövetett visszaélések miatt, minek következése lett a választás en bloc megsemmisítése s 270 választási biztos kinevezése a botrányok felújulásának megakadályozására. Az eredmény az lett, hogy a decemberben megejtett új választásoknál a progressisták 600-nál több kerületből csak négyet nyertek.

Az új alkotmány nagyon szűken bánt el a királyi jogokkal. Nem csupán azt szabta meg, hogy semmi királyi tény nem bírhat hatálylyal, ha csak az illető minister által ellenjegyezve nincs, a ki ekkép elvállalja érte a felelősséget, de sőt a 136. §. azt is kimondta, hogy a ministeri felelősséget semmi esetben sem fedezheti a király írott vagy szóbeli parancsa. Ehhez a 137. §. a 69-iki alkotmány által megjelölt vádáláshelyezési eseteket még kitoldotta egy ötödik esettel: a törvények megszegése s a hatalommal való visszaélés czímén. A bekövetkezett Avakumovicspör igazolta, hogy az 1888-iki alkotmány megteremtői előtt a ministeri felelősség nem is maradt üres szó.

A szkupstinával szemben is erősen megrövidítve látta az

új alkotmány értelmében a király jogkörét. Azelőtt elnapolhatta a nemzetgyűlést hat óra, most az elnapolási idő maximuma két hónapra reducáltatott és nem is volt megújítható ugyanazon ülésszak alatt a nemzetgyűlés formális felhatalmazása nélkül. Eddig a szkupstina elnökét annak candidálására a fejedelem nevezte ki, ezentúl a szkupstina maga választván elnökét, nagy mértékben függetlenítette magát a fejedelemtől, nem is szólva arról, hogy a törvényhozási iniciativa jogát is kivívta. Mindezzel szemben nem sokat nyomott többé a fejedelem feloszlatási joga, mert ha a fejedelemnek eszébe jutna feloszlatni a nemzetgyűlést a költségvetés megszavazása előtt, négy hónapra rá minden pénzbeli segélyforrás nélkül állana.

Eltörölte végül az 1888-iki alkotmány a fejedelem azon jogát is, hogy a szkupstinába bizonyos számú tagokat jelölhessen ki, mely intézkedés eddig az intelligensebb elemek bevonására volt szánva a törvényhozás tanácsába. De sőt a király egyéb kinevezési joga is erős csorbát szenvedett, nevezetesen az államtanácsba való jelöléseknél. Az új alkotmány 141. §-a most a megürült helyek betöltéséről akkép intézkedett, hogy a király is 16 tagot jelöl a szkupstinának, kik közül az nyolczat választ el a tanácsba, s viszont a szkupstinának is joga van 16 jelöltet állítani, kik közül a király nyolczat választ az államtanácsba.

Nagyjában ezek azok a fejlődési phasisok. Morel cikke nyomán, melyeken a szerb alkotmányosság újabb korszaka keresztülment. De hogy nyugvópontot jelölnek-e legalább egy időre, ki tudná megmondani Szerbia váratlan fordulatokban gazdag pályáján?

Le Clerc Anglia kulturharczát ismerteti e füzetben érdekesen, „Le combat religieux an School Board de Londres“ cím alatt. Tudni kell, hogy Angliában körülbelöl 280 bejegyzett vallási szekta van, azaz olyanok, melyek bejelentették a megkivánt nyilatkozatot arra nézve, hogy templomot nyithassanak. Ebben a számban foglaltatik 13 és félmillió anglikán, a többiek közül másfél millió római katolikus, 800.000 különböző methodista felekezet, 360.000 független vagy congregationalista. Van még baptisták, angol presbyterianusok, az üdv hadseregének hívei stb. Zsidó csak 67.000 van Londonban, és 25.000 az Egyesült királyság egyéb részeiben.

A nyilvános iskolák vallásos oktatásának kérdését újabban

tudvalevőleg úgy a francia Jules Ferry ministeriuma, valamint Holland, az Egyesült-Államok, Ausztrália és Új-Seeland, mindannyi a laicus álláspont értelmében oldotta meg; nem így Anglia, hol a királyság mindhárom része úgyszólván külön vallási területet képez. Anglia az anglikán egyházé, Skócia a presbyterianismusé, Irland a katolikusoké.

Egész 1870-ig az állam nem igen avatkozott belé a vallási ügyekbe. 1833 óta csak arra szorítkozott, hogy mind jelentékenyebb államsegélylyel támogassa az összes iskolákat felekezeti különbség nélkül. Ezek az iskolák pedig valamennyien egyházak vagy vallásos testületek tulajdonában voltak. Több mint háromnegyedrészők az anglikán egyházában, mely alkalmas eszközül tudta azokat felhasználni a vallási propaganda céljaira. Csak 1876. augusztus 8-án Gladstone szabadelvű kormánya alatt lépett életbe az a törvény, melyet Angliában a nyilvános elemi oktatás alaptörvényének lehet tekinteni. Ezen törvény fentartja a régi állami segélyrendszert, de fölhatalmazza a kormányt, hogy ott, hol a tanintézetek nem elegendők, *School-Board*-okat, vagyis iskolabizottságokat állítson fel, melyek a bizonyos adómenynységet fizető közönségtől választva, kötelesek iskolákat állítani és tartani fenn ott, a hol azokra szükség van és pedig a következő három fedezeti forrásból: a *fee*- vagy iskolapénzekből és tandíjából, a *grant*, azaz állami alapokból, s ezek elégtelensége esetében a *rate*-, azaz kivetett adókból.

A mi a vallási intézkedéseket illeti, erre nézve két fölvetet mondott ki a törvény. Az úgynevezett „Conscience Clause“ — lelkiismereti paragraphus kiköti, hogy a szülőknek mindig jogában áll úgy a *Board-School*-okban, mint a szintén subventionált *Voluntary School*-okban gyermekeiket fölmenteni a vallási oktatás alól, míg egy más rendelkezés (a 14. fej., 2. cikkely) csupán a *Board-School*-okra vonatkozólag megállapítja, hogy semminemű felekezet kátéja vagy hitágazata nem tanítható az iskolában. Ez az úgynevezett Cowper Temple paragraphus, mint indítványozója után nevezik, az egész törvény pedig az 1870-iki compromissum neve alatt vált ismertté, miután tényleg compromissumot kísérel meg egyfelől a conservatívek és *churchman*-ek, másfelől a modern nevelés hívei, a non-conformisták és secularisták közt.

A compromissum tehát elég szabad tért enged a *School-Board*-ban a vallási oktatásnak, leszámítva két tilalmat: azt,

hogy a vallásoktatás kötelezővé tétessék és hogy egy concret vallás tanai adassanak elő. Ezen a kereten belől a School-Board-ok tetszésök szerint szervezhetik a vallásoktatást, nagyobb vagy kisebb súlyt fektethetnek rá, vagy egészen el is törölhetik. Tényleg azonban több mint 2000 School-Board közül csak 90 nyúlt ez utóbbi rendszabályhoz.

Nézzük most már, hogy a londoni School-Board hogyan értelmezi hivatását a törvény által felállított keretben, a mi körülbelől irányadó lehet a királyság többi részeiben fennálló viszonyok fejlődésére is. 1871. május 8-án a Board 38 szavazattal három ellenében oly határozatot fogadott el, melynek értelmében a Board alá rendelt iskolákban a bibliát kell olvasgatni, magyarázni s a gyermekeket értelmükhöz mért vallási és erkölcsi tanításban részesíteni, mindamellett fentartva azt, hogy az 1870. évi törvény VII. és XIV. fejezetén semmi sérelem ne ejtessék s kísérlet ne történjék arra, hogy a gyermekekkel valamely különös felekezetet fogadtassanak el. Azonban a Board a szülők és az adózók indokolt kérelmére esetről esetre fel van jogosítva a jelen szabályok alól kivételt alkotni.

Látnivaló tehát, hogy a londoni School-Board meglehetősen vallásos szellemben hajtotta végre az 1870-iki Educational Act-ot. Így történt ez egészen addig, a midőn néhány ujság megkezdte a hadjáratot a Board ellen, arra alapítva egész sorozatát a panaszoknak, hogy ötödik és hatodik osztályba járó gyermekek akadnak a Board-Schoolok-ban, a kik még nevét sem hallották Krisztusnak. A közfigyelem fölébresztése ekkor azt vonta maga után, hogy bizonyos Riley nevű highchurchmann saját kezdeményéből nyomozást indított s úgy találta, hogy vannak tanítók, kik egyáltalán nem érzik magukat kötelezve hittant adni elő; vannak mások, kik a Szentháromság tanát mint felekezeti tant kizárják oktatásuk köréből; mások meg ezt unitarius hitelvek szerint magyarázzák, vagy semlegesek, sőt egyenesen állást foglalnak Krisztus istensége tanával szemben. Kitűnt szóval, hogy az „undenominationalism“ nem egyéb, mint teljes vallástalanság, s minden pozitívet kiküszöbölmi a vallásoktatásból annyi, mint egyáltalában nem tanulni vallást. A tanítók nagy része ellenőrzés nélkül állván, azt tanítja, a mi neki tetszik, vagy oly vallásoktatást ad, mely épenséggel nem keresztény. Ha tehát fentartandó továbbra is a felekezetnélküli tanmódszer, de ezt

Riley legalább is úgy kívánta értelmeztetni, hogy a tanítás zárja magába a kereszténység lényeges dogmáit, mint a megváltós, az incarnatio s a háromság tana.

Ezek a követelmények képezték az úgynevezett Rileyisták programját, melynek első eredményeként mult év január 25-én a Board-ban többségre jutott rileyisták 28 szóval 17 ellen keresztülvitték az 1871-iki compromissum oly irányú módosítását, hogy az erkölcsi-ég és vallás szavak a keresztény vallás és erkölcs által helyettesíttessenek. Pár hónappal aztán 27 szóval 21 ellen a Board elhatározta egy magyarázó körlevél szétküldését is, mely a törvény rendelkezésének valódi értelmét fejtsse ki.

Ámde a mérsékelték ezen határozott állásfoglalása a positiv hitoktatás mellett, maga ellen találta a progressisták egész táborát. non-conformistákat, anglikánusokat, sőt katolikusokat is, kiknek legnagyobb része egy vagy más okból ellenezte a Board határozatát. Egy részök úgy találta, hogy a biblia szabad értelmezése elegendő a vallásoktatás céljai elérésére; mások abban a nézetben vannak, hogy az összes adózók filléreiből nem tartható fenn oly oktatási rendszer, mely egy meghatározott idegen vallás dogmáit ülteti bele a gyermekek lelkébe; végre egy kis töredék úgy gondolkozik, hogy a vallásoktatást csak papok teljesíthetik, e nélkül jobb, ha semmilyen vallásoktatást sem adnak.

Újult erővel tört ki a harcz a mult év őszén és pedig az izraelita szülőktől származó gyermekek vallásoktatása tárgyában. A londoni East-End negyedben megtelepedett számos Oroszországból emigrált zsidó ugyanis, támaszkodva a London School Code 81. §-ára, melyet fennebb idéztünk, kieszközölte, hogy az izraelita gyermekek által látogatott iskolák valamelyikében külön zsidó hitoktatók alkalmaztassanak, kik a főrabbi által szerkesztett syllabus alapján végezzék az oktatást s azonkívül az iskolákban a zsidó ünnepek is megtartassanak, sőt a rabbinusok föl lettek jogosítva, hogy a rendes leckeórákon kívül bővebb előadásokat is tarthassanak tantárgyukból és pedig a nélkül, hogy fizetniök kelljen az iskola használatáért.

Világos, hogy ez ellenkezésben állt az 1870. és 71-iki egyezményekkel s azért a rileyisták joggal használhatták fel ürügyül ez alkalmat, hogy más felekezetek számára is ugyanazon felekezeti oktatást vindicálják. Ezt ugyan a progressisták megint

ellenezték, de a többséggel szemben hiába volt minden ellenállásuk.

Viharos tanácskozások követték egymást a Board-ban. Insultusok, rágalmak, gyanúsítások voltak napirenden a két tábor közt. Egy tagja az iskolabizottságnak nyíltan kolportálta, hogy collegáinak egyike a Szentháromság tana oktatását kilenz penceért volt hajlandó árúba bocsátani. Az anti-rileyista lapokban ismét felhangzott a régi csatakiáltás: „No popery!“ (le a pápasággal!), s magát Rileyt azzal vádolták, hogy Angliát ki akarja szolgáltatni Rómának. Minden nevesebb politikust meginterviewoltak a felekezeti oktatás tárgyában. Salisbury lord nyíltan a mérsékelték mellett nyilatkozott, míg Gladstone levelét mindkét párt a maga javára értelmezte.

Ma tehát úgy áll a dolog, hogy a londoniak csaknem egyhangúlag sürgetik iskoláikban a vallásoktatást, egy részök azonban csak a biblia magyarázatára akar szorítkozni, míg a más rész, a kisebbség, tisztán felekezeti hitoktatást óhajt. Vajjon nem ez utóbbiaknak van-e igazuk? Vajjon képzelhető-e egyáltalában nem felekezeti hitoktatás és ha egy hitoktatás nem felekezeti, lehet-e az egyáltalában vallásos is?

Viszonyaink között különös figyelmet érdemel *Auerbach*-nak tanulmánya a beltelepítés egy érdekes kísérletéről. Bismarck hatalmas conceptiójáról, a porosz Lengyelország elnémetesítéséről. (*La germanisation de la Pologne prussienne.*) Erre az érdekes politikai rendszabályra az első lökést az 1886-ik évi Landtag megnyitásán elmondott trónbeszéd adta meg, mely következő meglepő kijelentéssel végződött: „Az a mód, a melylyel a német elem a lengyel elem által több keleti tartományban elnyomatik, kötelességévé teszi a kormánynak, hogy rendszabályokról gondoskodjék a német lakosság létezése és fejlődése biztosítására.“

Szó sincs róla — jegyzi meg *Auerbach* — hogy Bismarck a lengyel veszélytől komolyan tartott volna. Ez a veszély reá nézve nem a lengyel, hanem a katolikus veszély volt, a mint azt jól jellemezte *Windthorst*: „Nem a polonismus, hanem a katholicismus terjedését akarják feltartóztatni“. De bármint legyen is, az ürügy elég jónak látszott arra, hogy Poroszország integritása védelmére, az államnak az elszakadási törekvések elleni biztonságára kisajátítsák a lengyel földbirtokokat, hogy ezzel gátat emeljenek a növekvő szláv áramlat ellen.

A poseni nagyhercezség 650.000 hektárnyi földjének birtokosai nem is óhajtottak semmit sem jobban, mint hogy őseik birtokát pengő pénzért áruba bocsássák s a vételért Párisban vagy Monacóban elmulassák. Százmillió talléron könnyű volt megszabadulni ezektől a földesuraktól, s ez nem is volt drága. Az elhagyott földön aztán jó németek hízhattak tovább s nem kellett Németországnak rettegnie keleti határaiért.

Az 1886-ik évi április 26-án kihirdetett telepítési törvény 100 millió márkát bocsátott a hatóság rendelkezésére, hogy azon birtokokat vásároljon német parasztok és munkások telepítésére, kiknek első berendezkedését megkönnyítse. A telepítés eszközését egy Posenben székelő állandó bizottságra ruházta a törvény, mely a földvásárlásokat különösen azokon a zónákon kezdte meg, hol a két lakossági elem elvegyül, hogy ezzel is a német lakosságot erősítse. A kockázat elkerülése végett a bizottság csakis kettős fogattal munkálható csekélyebb területeket engedélyezett, s ennél még kisebb parcellákat erdők, kőbányák, gyárak szomszédságában, hol a telepes mellékfoglalkozásra is szert tehetett.

A lengyel aristokratia kapva kapott a kedvező alkalmon, hogy birtokain előnyös áron túladhasson. Így történt, hogy már első évben egy nagy uradalom és 16 nemesi birtok, közel 12.000 hektárnyi területtel jutott telepítés alá. A marienwerderi kormányzóságban vásárolták a legnagyobb két uradalmat, a 860 hektáros dolnik paruschke-it s a 3778 hektáros rynszk-it. De Posenben is 14 lengyel földbirtokos ajánlott fel önként több mint 7000 hektárt. A bizottság nem sokat alkudozott, közepes, sőt még rosszabb minőségű földekért csábító árakat fizetett. Rynszkban 727 frankot, másutt 1056 frankot; a legolcsóbb ár Dolnikban 330 frankot tett ki.

1887-ben a bizottság szerzeménye még 27 uradalommal és 13 parasztgazdasággal növekedett. Összes vásárlásai több mint 15.000 hektárt tettek ki, melyeket mind magasabb árakon váltott magához, sőt a német földbirtokosok sem állottak ellen a csábuk; 1889-ben a bizottságnak felajánlt 50 dominium közt 23 német volt, 1890-ben 52 közül 27, 1891-ben 76 közül 42. De a bizottság csak lengyel birtokosokkal állott szóba.

1891 végén 133 birtokost sajtóított ki, nagyobbreszt lengyeleket, s több mint 58.000 hektár szláv földnek lón gazdjává körülbelől 45 millió frank értékben. A teleposportokat úgyesen

osztották fel, hogy gazdasági és politikai érdekeknek egyként szolgáljanak.

Nehogy paraszt proletariatumot neveljen, a bizottság kizárta az ajánlkozók közül a teljesen vagyontalanokat. Az 5121 jelentkező összesen több mint 29 millió frank vagyont képviselt, fejenként tehát mintegy 6000 frankot. Továbbá a protestáns felekezethez tartozás is egygyel több jogcímrel szolgált a birtokkedvezményre, mint a germanizálásra alkalmasabb elem.

Két tartományban 1886-tól 1891-ig, öt év alatt, körülbelül 5000 német nyert telepítést, csakhogy ebből nem vehető az egész tényleges szaporodásnak, mert 40⁰/₀-a az újon jötteknek indigena volt, csupán lakóhelyét változtatta.

Daczára ez eredményeknek, mégis csak tartózkodással lehet megítélni a colonisatio sikerét. Először is helyesen mutat rá Auerbach arra a körülményre, hogy a német elem nagyon könnyen denationalizálódik. Községi élet még az új német telepeken nem fejlődhetett ki, a lakhelyek igen el vannak szórva, a népesség sűrűsége igen csekély: Posen és Brombergben négyszögkilométerenkint nem több húsznál, másutt még kevesebb. Azonfelül a lengyel szaporább is a német fajnál, mert mint Bergmann kiszámította, Posenben száz házasság a katolikusok közt 447, a protestánsoknál ellenben csak 422 gyermeket ad. Végre a lengyel lakosság is kezd a veszélynek tudatára ébredni s ellenállást fejt ki földje mellett. Földhitelbankoktól támogatott parcella-szövetkezetek alakultak, hogy a lengyel colonisatiót szegezzék a német colonisatio ellen.

Lehet különben — fejezi be Auerbach — hogy maga a telepítés energiája is alább fog hagyni mielőbb. A Kulturkampf megszűnt, a katolikusok lelkiismereti szabadsága nagyobb kiméletben részesül, mint azelőtt. Másfelől Bismarck bukása óta az oroszbarátpolitika is, melynek nagy része volt a telepítés megkezdésében, lényegesen változott, sőt utóbbi időkben a lengyelek is nem egy ízben tanúsítottak közeledést a kormány politikájához, elválva a centrum-párttól, melylyel előbb együtt haladtak. Meglehet, Poroszország lemond azon érdekes ethnikai és társadalmi problema végleges megoldásáról, melyet egy időben oly sok hévvel tűzött maga elé.

A „*Revue philosophique*“ 1895. februári 2-ik száma *Dürkheim* cikkével kezdődik a filozófiai szakoktatásról: „L'enseignement philosophique et l'aggrégation de philosophie“ címmel. Eredménye e tanulmány annak a mozgalomnak, mely három évvel ezelőtt indult meg Franciaországban oly czéllal, hogy a filozófiai oktatás a főiskolák programjából végkép törültesse. *Dürkheim* visszatekint a filozófiai oktatás egész múltjára Franciaország főiskolaiban. Alaptalanul tartják *Cousin* a filozófiai oktatás megteremtőjének s atyjának, mert már egy 1808-diki alapdecretum ezt a felsőbb oktatás kötelező tárgyai közé sorozta, habár ekkor még csak a logika szerény neve alatt, de a következő évben már egy szervező szabályrendelet ezt a szót a philosophia szóval helyettesítette (1809. szept. 19.) s az 1816. évi febr. 10-diki határozat ezt a kezdetben csak akadémiái székhelyekre alkalmazott rendelkezést kiterjesztette minden lyceumra.

Még messzebb ment a restauráció, mely először alkotta meg a filozófiai külön képesítést, s egyúttal megszabta azokat a kérdéseket, melyeket a tanítványok előtt tárgyalni kellett, s melyekre kellett, hogy vonatkozzék a baccalaureatusi vizsga. Ez a tanterv már magában foglalja az erkölcsant, metaphysikát, logikát, mely utóbbinak ismét részét alkotta a lélektan. Ezt a korszakot egészen 1848-ig *Cousin* szelleme uralja, de már a második császárság első fele alatt a philosophia csaknem egészen ki lett zárva ismét a francia főiskolákból. Csak 1863-ban vívta vissza újra helyét, de mivel a legkiválóbb philosophusok nagyobb részben szintén *Cousin* tanítványai voltak, ennél fogva most is a *Cousin*-féle formulát kezdték alkalmazni. De az abban tartalmazott ellenmondás nemsokára felőtölővé lett és meghozta természetes gyümölcseit. A kantizmus, melyet maga *Cousin* gyökereztetett meg Franciaországban, kezdte fölszabaddítani magát a mesterséges nyögők alól és erőteljes szelleme kivetkőztette a bölcselmi szakoktatást kezdetbeli gyámoltalanságából, hogy visszaszerezze jogait s teljes függetlenségét.

De nem huny szemet *Dürkheim* azon teljesen új helyzet előtt sem, melyben a francia bölcselem most látta magát. Mihelyt lehetők ismertettek el, hogy mindenki szabadon oktathassa azt, a mit igaznak hisz, a philosophia többé nem szolgálhatott arra, hogy nemzedékről-nemzedékre átszarmaztassa azt a credot, melynek örül és letéteményesül tekintették addig. Nem látták

be, hogy mihelyt a philosophiának megszűnt az lenni célja, a mit Cousin elébe szabott, alkalmazni kellett azt valamely más célhoz, s ez a változás nem mehetett végbe az oktatás teljes reformálása nélkül.

Ennek daczára megőrizték az intézményt olyannak, a milyen volt. Mindaz, a mi változott, annyi volt, hogy a tanított megoldási módzatoknak eddig soha nem tapasztalt sokfélesége foglalt tért, s így a philosophiai szakoktatás meg lőn fosztva minden positiv tartalomtól. Úgyde hasonló szellemi gymnastika csak veszélyeztetheti a philosophiai szakoktatás főcélját. Akár irodalomról, akár philosophiáról legyen szó — teszi hozzá Dürkheim — valóságos paedagogiai heresis, a szellemi kérdésekből egyszerű értelmi dressurát csinálni. Hiszen ha a tanár nem gyakorolhat befolyást az eszmék belső természetére, akkor kénytelen azoknak csupán külső alakulási módjait nézni.

Siet hozzátenni Dürkheim, hogy ő ezt a verbális és formalis philosophiát nem azonosítja a metaphysikával és ekké nem szándéka általános módon incriminálni minden magasabb speculatiót. De épen a komoly és egészséges metaphysikának érdeke, hogy ne engedje összezavartatni magát azzal, a mi csak merő elfajulása. Mindamellett a jövő oktatásról felállított programjában Dürkheim minden nehézség nélkül kiküszöbölhetőnek hiszi a transcendens metaphysika problémáit, az általa úgynevezett „substantialista“ problémákat, mint mindazt, a mi a tapasztalaton túlhalad. Az általa felállított keretben az a tudományág, mely minden mást meg kell, hogy előzzön a philosophiai oktatásban s úgy szólva az egész philosophiai tanfolyam szegletköve, a szolid és tartalmas psychologiai oktatás.

Igaz, hogy a psychologiai szakoktatás ma is már első sorban áll az oktatás programjában, de valósággal a névleg számára fentartott helynek egy jó részét metaphysikai problémák foglalják el. A mi a legtöbb időt igényli magának, a mi a legbővebb anyagát szolgáltatja a vitáknak és iskolai gyakorlatoknak, az a megismerés elmélete a szabadakaratról, az eszmék *a priori* és *a posteriori* eredetéről űzött controversiák. Pedig a mit a legtöbb buzgalommal kellene kimutatni, az az a pont, mely az embert szervezetében és lényében a társadalomhoz fűzi, a melynél fogva ő a társadalmat áthatja s ebben szétárad. Más szavakkal a főiskolákban a lélektant nem mint oly tudományt

kellene tanítani, melynek célja önmagában van, hanem inkább mint eszközt arra, hogy valóban társadalmi kulturára készítse elő az utat.

Lemond Dürkheim a philosophia története tanításáról is, habár elismeri, hogy a bölcselmi tanok egymásutánja az emberiség történetében nem képez „quantité négligeable“-ot. Ellenben hasznosabbnak vélné a philosophiai oktatás érdekében is felhasználni azt az újabb intézkedést, mely a tudományos facultásokon most az orvostanhallgatók részére is előír egy évi természettani és természettajzi tanfolyamot, s kötelezővé óhajtaná ezt tenni a philosophiai képzésre is. Még jobbnak tartaná ezt kiegészíteni a természettani és matematikai módszerek hallgatásával is legalább némely helyeken. Meg van győződve, hogy ez a philosophia tanárainál oly tudományos képzettségre nyujtana alapot, mely alaposágban felülmúlná az eddigit.

A következő érdekes cikkben (*Criminalité et santé sociale*) Tarde veszi érdekes bírálat alá Dürkheimnek a „Revue philosophique“-ben egy cikksorozat kapcsán felállított érdekes thesisét, melynek szempontjából a criminalitást tekinti. Ez a szempont bizonyára új, s abban áll, hogy a bűn a társadalmi életben egy teljesen normalis tünet s egyáltalán nem beteges jelenség. Azaz nemcsak kikerülhetetlen, habár sajnálatraméltó, de a *közegészség tényezője*, az egészséges társadalomnak integráló alkatrésze, még akkor is, ha szaporodik, mint napjainkban, például a jelenkori Franciaországban, hol ötven év alatt megháromszorozódott.

Ezt a theoriát Tarde nem tartja épen újnak. Ő maga volt az, ki már 10—12 év előtt Polettinek egy hasonló axiomáját czáfolta meg, habár ez nem következtetett, mint Dürkheim, arra, hogy a bűn szükséges, mert a társadalmi élet alapfölteteleiből foly, sőt épen azért *hasznos* is. De azt ő is állította, hogy ha akkor, mikor a criminalis tények megkétszereződtek, sőt háromszorozódtak, az ipari és gazdasági jólét megnégyszereződött, sőt ötszörözött, akkor a criminalitásnak ez az absolut emelkedése annyit jelent, mint relativ csökkenést, a mi pedig egyedül lényeges. E szerint a sorok közt nála is olvasható volt, hogy a két haladvány tényleges összetalálkozása, t. i. a káros vagy ártalmas haladványé és a munkás haladványé nem véletlen és sajnálatos, hanem elkerülhetetlen s azt mutatja, hogy

büntett és munka, büntett és lángelme, ugyanazon eredetből veszik forrásaikat.

Messzebb megy ennél Dürkheim, ki nyíltan fölállítja a problémát, hogy t. i. igaz-e, hogy a büntett inkább hasznos, mint szerencsétlenség, s hogy kiirtása ép oly kevésbé kívánatos, mint lehetséges, s erre a kérdésre nem habozik igennel válaszolni.

Annál különösebb, hogy daczára ennek Dürkheim alaposnak mondja a bűn iránti útálatot és ellenszenvet, mivel a bűn nem önmagától, hanem önmaga ellenére eszközöl jót. De ha be van bizonyítva, hogy jót eszközöl, habár akarata ellenére is, igazolva van-e, hogy ennek daczára is nem jutalomban, de feddésben részesítjük?

Igen érdekes, hogyan jut Dürkheim ehhez a furcsa teoriához. Azon a felfogásán alapszik ez, melylyel a társadalmi világ normális és pathologiai jelenségei felől bír. Mivel azt látja, hogy az élő világban a betegség és épség meghatározása igen bonyolult, mert a beteges állapot nem állhat sem a fájdalomban, sem az élet megrövidülésében, tekintve, hogy vannak betegségek, melyek összeférnek a hosszú élettel, s viszont p. o. a szülés, mely igen gyakran halálos, voltaképp a legnormalisabb tünet — ebből azt következteti, hogy egészséges csak az lehet, a mi normalis, rendes, s minden ettől eltérő jelenség beteges jelenség. Úgyde sehol sem léteztek még társadalmak bizonyos contingense nélkül a bűnöknek, minél fogva a bűn általános, tehát normalis is.

Éles ítélettel mutatja ki Tarde ennek az okoskodásnak a gyöngéit. A tévedés abban áll — mondja — hogy itt összezavartatik a normalis typus az átlagos typussal. Vegyünk egy népfajt, egy állatfajt például, a hol az átlagos életkor a felnőtt kornak alatta marad s ebből az következnek, hogy az esetben, ha abból a fajból minden egyes megegyeznék élettartam tekintetében az átlagos typussal és semmi anomaliát nem mutatna, akkor egyikök sem szaporodhatnék tovább és ez volna a normalis állapot. Vagy vegyük egy tömeg közepette az átlagos intelligentiát, az átlagos felvilágosodást, az átlagos moralitást. Hová sülyedne le ezen normalitás színvonala? A század elején az átlagos műveltség az írni, olvasni nem tudásban állott. A magasabb képzettség ma is anomalia, mert a legkevésbé általános és legkevésbé elterjedt. Ebből folyólag a tudatlanságnak, az

erkölcstelenségnek egészségesebb és normalisabb dolognak kellene lenni, mint az erénynek és tudománynak.

Befejezésül megemlékezik Tarde a tudomány úgynevezett *csődjéről* is, mely Brunetiére szellemes elmefuttatásai nyomán vált utóbbi időben sokat idézett röpkeszóvá. Ez a csőd csak úgy következhetik be, szól csipős célzással Dürkheim elméletére, ha a tudománytól többet kívánunk, mint a mit adhat, vagy ha oly jogokat tulajdonítunk neki, melyek határát meghaladják. A tudomány sohasem maradt adós igazi ígéreteivel, de neve alatt a hamis váltók egész sora jött forgalomba, melyeket aztán lehetetlen beváltania.

Soury folytatja a látási képzetekre vonatkozó kutatásairól való beszámolást: „La vision mentale“ czímen. Mint kétségtelen igazságot constatálja ebben, hogy az agy a gerinczesek egész soránál nem csupán régi szerkezetének többé-kevésbbé mélyreható morphologiai átváltozásait mutatja, de valóságos új képződéseket is, részint újabbakat, mint a nyelv- és beszéd-functiók székhelye az embernél, részint régiebbeket.

Összehasonlító bonczani és embryologiai tanulmányaiban Edinger kimutatta Steiner után, hogy az agykéregnek legkezdetlegesebb és legősibb psychikai functiói a szaglási functiók voltak. A szagló szervekkel áll főleg összeköttetésben az agykéreg legelembib alakja, a hullóké és csúszó-mászóké. Ekkép a gondolkodás, a fogalomképzés az állati rendben a szaglási észrevételek feldolgozásával kezdődött.

Azután azt vizsgálja, hogy az érzéki tünetek ezen archaeologiai pontján kívül mi az agykéreg szerepe, functiói egészében tekintve? Itt Goltz kísérleteihez folyamodik, kinek élő kutyákon tett kísérletei közt nagy fontossággal bír e kérdésre nézve az a nagy feltűnést okozott experimentum, midőn a híres strassburgi élettantudós egy kutyán, kinek egész agykéregét több műtét során teljesen kiirtotta, azt tapasztalta, hogy a kutya még tovább 18 hónál élt. Goltz az agyától megfosztott kutya pupilláris fényreflexét és szemhunyorgatását arra magyarázta, hogy a vakság nem állott be nála. Munk azonban Goltznak ezen állításával szemben, hogy t. i. az agynélküli kutyánál a látás tovább is fenmarad, kimutatta, hogy Goltz sensatióknak vette az érzékszervek védelmének közönséges reflexmozgásait.

Egyébíránt Soury nézete szerint az agykéreg eltávolításá-

nak esetei a majomnál, kutyánál, tengeri nyúlánál, más-más eredményekkel járnak. Minél feljebb haladunk az állati rendben, az agykéreg annál fontosabb, végre egészen nélkülözhetlen organummá válik a magasabb pszichikai functiókra nézve. De minden emlősnél a mellső agy e tájékának elvesztése végzetesen maga után vonja a vakságot.

Még említést teszünk *Gustave Belot* szemléléről a társadalmi élet és gyakorlat köréből, a legújabb irodalmi kiadványok nyomán, melyek közül tüzetesebben szól *Henri George*-nak a pápához intézett nyílt leveléről, melynek álláspontját a *Marx-féle socialismushoz* közelfekvőnek hiszi, habár *George* visszaautsítja a socialismust abban az értelemben, hogy előtte mi sem lenne igazságosabb, mint a piac szabad versenye s a személyes érdek, mint a termelés egyetlen lehetséges ösztönzője. Böven szól *Vanniról* is s annak a földjáraadékok egy egyetlen adó által helyettesítő gondolatáról, a mely egyenlő volna a földbirtok kárpótlás nélküli socialisálásával. Megjegyzi azonban hogy ezzel, ha elismertetik is, hogy mindenkinek egyenlő joga van a föld használatához, de nincs eldöntve az a kérdés, vajjon egy ily rendszer a legkedvezőbb is-e a termelés intensivitása tekintetében?

* * *

Új politikai folyóirat indult meg Párisban, *Marcel Fournier* szerkesztésében „*Revue Politique et parlementaire*“ cím alatt, melynek hozzánk beküldött mult év novemberi (5. sz.) mutatóványszáma valóban becses tartalommal köszönt be. Magvas és beható dolgozatokat veszünk benne elsőrendű íróktól, így *Glasontól* „A codificatio állapotáról Európában a XIX. században“. (*La codification en Europe au XIX siècle.*) Szerző abból indul ki, hogy korunk egyik főjellemtvonásához tartozik az Európában, Ázsiában, Afrikában, Amerikában, sőt Ausztráliában is mindenütt megindult codificatio munkája. Azután pillantást vet az európai codificatio történetére a század első felében, ismerteti azt a nagy harczot a jogtudomány terén, mely egyfelől *Thibaut* és a codificationalis iskola, másfelől *Savigny*, *Hugo*, *Eichhorn* stb., vagyis a jogtudomány történeti iskolája közt megindult, midőn amazok a codificationalis jogfejlés mellett foglaltak állást s a római jogot a törvényalkotás művének gátló akadályaként de-

nunciálták, míg emezek nyíltan fölvették a keztyűt s a codificatio rendszerét egyenesen összeférhetetlennek mondták a germán szellemmel. A XIX. század közepe táján a codificatio műve tényleg fenn is akadt egész Európában, kivéve az 1852-ben létrejött osztrák büntető törvénykönyvet. Azonban az olasz és német egység kivívása után egyszerre buzgó tevékenységet kezd ismét kifejteni Európa majd minden állama abban az irányban, hogy a codificatio ügyét akár új törvények alkotása, akár a már érvényben levők revisiója útján előbbre segítse. Olaszország nemzeti egysége megalapítása pillanatában mindjárt felismerte, hogy a törvényhozás egysége a politikai egység kiegészítője és az államra nézve nagy erő forrása az egyes provinciák összekapcsolására. Ugyanez útra tért Németország is, s 1870 után az egyesülés megerősítésére egész sorát kezdte megalkotni a codexeknek, így az 1876-ban revideált büntető törvénykönyvet, perrendtartást, bűnvádi eljárást, az 1877-iki csődtörvényt.

De mindezeknek betetőzése, az általános polgári törvénykönyv még hátra van. Poroszország megmaradt múlt századbeli „Landrecht“-je mellett, Bajorországban igen nagy a polgári törvénykezés eltérése, köztük a *Codex Maximilianeus Bavaricus*. Württemberg „Landrecht“-je a XV. századig nyúlik vissza, csupán Szászországnak van valóságos magánjogi codexe, mely 1865. márczius 1-én lépett életbe.

Ebből láthatólag Európa majd minden országa végleg magáévá tette a codificatio rendszerét, s az utolsó 30 év alatt igyekezett is azt életbeléptetni; csak egy nemzet zárta el magát ez áramlattól: Anglia.

Munkája további részében Glasson a francia codificatio történetét tárgyalja, s annak vizsgálatába kezd, hogy vajjon a code civile-t, úgy a mint van, szükséges-e revideálni?

Lebon André francia kamarai képviselő igen fontos és actualis problémával foglalkozik a parlamenti reformban, melynek feladatát három irányban összpontosítja: korlátozni az obstructiót, gyümölcsözőbbé tenni a törvényhozói munkát s a kamarák politikai működésének együttességét koordinálni.

Az első feladatra vonatkozólag elégnék tartaná a szavazás megszorítását bizonyos alárendelt és ideiglenes jellegű kérdésekben. Épen úgy szükségesnek tartja, hogy névszerinti szavazás esetében (*scrutins à la tribune*), mely körülbelül egy órát köt

le, ne legyen elég negyven tag aláírása, mint jelenleg gyakorlatban van, hanem térjenek vissza a nemzetgyűlés régi gyakorlatára, mely a többség specialis határozatát kívánta meg a névszerinti szavazás elrendeléséhez.

Egyidejűleg azonban szükségesnek véli Lebon a módosítványok beadásának jogát és szükségét némi határok közé szorítani. Igaz, hogy e módosítások előterjesztésének joga a kezdeményezési jog származéka, mely pedig a kormány kezdeményezési jogának kiegészítésére és ellenőrzésére szolgál, s mint ilyen, elismeri Lebon nagy alkotmányos fontosságát. De mostani érvényét mégis tűrhetetlennek tartja, a mikor egy, a vita folyamán improvizált módosítvány, még ha lényegében nem is különbözik egy előbbi-től, melyet a kamara már elvetett, föltéve, hogy csak a szövegben történt legyen némi változtatás, egész új vitának enged helyet.

Legérdekesebb reformterve azonban Lebonnak a beszédek időt rabló tartamának megrövidítése. Érti, hogy egy parlamenti tag, kinek nem volt alkalma résztvenni a vitában, czélszerűnek találja már csak választóira való tekintettel is, végleges szavazatának indokait tüzetesen kifejtteni. De nem volna-e elég arra nézve — kérdi Lebon — egyszerűen írásba foglalni indokait s azokat az ülés gyorsírói jegyzőkönyvébe beiktatni egész terjedelmökben? Ezzel mindenki nyerne; az illetőnek nem kellene a ház figyelmetlenségével megküzdeni s a ház türelme nem lenne próbára téve.

Az obstructio azon módjával szemben, mely nemrég előadta magát Franciaországban, a mikor egy négy-öt szakaszból álló javaslatához a szavazás elodázása érdekében több mint száz módosítványt nyújtottak be, Lebon azt az eljárást ajánlja követni, hogy a ház külön határozattal mondja ki, hogy a kérdéses törvényjavaslat vitáját nem fogja bizonyos időn túl nyújtani s ha az a határidő eltelik, minden további vita nélkül legyen elrendelendő a szavazás.

Más módjai is vannak Lebonnak az eljárás és tanácskozási rend egyszerűsítésére. A mai gyakorlatnál tudjuk, hogy a kormány beterjeszt egy többé-kevésbé éretten megfontolt javaslatot, ezt kinyomatják, szétosztják, az osztályokhoz utasítják. Már most Lebon épen az osztályok igénybevételét kifogásolja. Mert mik ezek az osztályok? Havonkint, sorshúzás útján alakult esetleges

csoportok, melyek annyira ephemerek, hogy semmi collectiv életnek nem szolgálhatnak gyújtópontjául, s annyira tehetetlenek, hogy a képviselők többsége részt sem vesz munkálataikban.

Az osztályok működése tudvalevőleg nálunk is merőben névlegessé vált, s ezért méltán foglalható állás azoknak mai szervezetökben való fentartása ellen. Nem így azonban Franciaországban, hol nem lévén állandó bizottságok, ezek ideiglenes összeállításába a párttekintet nélkül alkotott osztályok időről időre igen egészségesen folyhatnak be. Ebben, szerintünk, a parlamenti rendszernek egy becses gondolata rejlik s ezért csodáljuk, hogy Lebon a francia rendszer daczára sem barátja az osztályok fentartásának, mint a melyek az általok alakított bizottságokban sem tűrózik híven vissza a házat.

Ismételjük, nekünk különösnek tetszik az az okoskodás, mely épen a parlamentarismusnak oly szerencsésen megtalált biztosítékait a párturalom túlkapása ellen nem méltatja kellő figyelemre. Lebon felhossa példa gyanánt azt az eszmét, mely a törvények előkészületi munkájának állandóvá tétele végett megengedné az újonnan összeült kamarának, hogy ugyanott vehessen föl egy kérdést, a hol az előző kamara azt elejtette, a nélkül, hogy köteles lenne *ab ovo* fogni fel újra az előzetes eljárás szálait. Ezt a gondolatot azonban ő maga sem helyesli, s rámutat arra, hogy távol attól, hogy a kor a parlamenti idő tartama kinyújtásának kedvezne, ellenkezőleg minden állam azon igyekezik, hogy ezek tartamát lehető szoros határok közé szorítsa. Angliában, Németországon, Ausztriában, Olaszországban nem egy törvényhozási periodus, hanem egyetlen ülészak alatt kell hogy egy javaslat mindkét ház hozzájárulásával törvényerőre emelkedjék.

Helyesebbnek találja Lebon a jelenlegi bizottságok reformálását. Utal Németország példájára, hol az osztályok szintén léteznek, de sokkal jobb rendszer mellett. A német parlament osztályai évenként kisorsolva, egész éven át tartanak, nem mint Franciaországban, csak egy hónapig; van tehát idejük némi tömörülésre s élő és cselekvő organumokká fejlődésre. Azonkívül, mikor bizottságokat választanak, mindenik képviseltetheti magát más osztály tagjai által is. Végül, hogy ellensúlyoztassék a sors igazágtalan szeszélye, mely az osztályok közt esetleg úgy oszthatta fel a képviselőket, hogy egyes politikai csoportok túlsúlyban legyenek, mások ellenben képviselet nélkül maradjanak, e

czélből egy parlamenten kívüli bizottság, a pártok idősebbjeiből alakult tanács szabja meg előre, hogy minden bizottságban minden csoport hány taggal vegyen részt, az osztályok csak választó testületek ez előre kivont határok közt.

Könnyíti a helyzetet a német parlamentben az is, hogy egy törvényjavaslatnak valamely bizottság által való megvizsgálása ritkán kötelező, s megtörténik gyakran, hogy egy javaslatot csak egy első általános vita után utasítanak bizottsághoz, tehát a javaslat alapelvei semmi vélemény által meg nem kötött szabad megvitatásban részesülhetnek.

Ha azonban a Reichstag külön bizottságokat küld ki, akkor ezek sokkal kedvezőbb helyzetben vannak, mint a francia bizottságok. Az illetékes tagoknak nagyobb számát foglalják magukba, minden párt arányosan képviselve van bennök, s már az első vita alapján tájékozva a ház uralkodó hangulatáról, s ezzel állandóbb összeköttetésben, mert ellenkező határozat nem léteiben minden képviselőnek joga van jelen lenni az üléseken.

Ez a rendszer szerencsés egyeztetése — mondja Lebon — a francia gyakorlatnak az angol alsóház hagyományaival, mely nem ismer külön bizottságokat, hanem az általános vita után az egész ház mintegy bizottsággá alakulva fog hozzá az egyes szakaszok vizsgálatához. Magáévá tette ezt a kitűnőnek bizonyult rendszert az olasz kamara is 1888-ban, sőt ez még tovább ment, mert büntető törvénykönyve reviziójánál belátván annak lehetetlenségét, hogy egy több száz szakaszból álló törvényt külön-külön szakaszonként fogadtasson el, ahhoz a heroikus módhoz folyamodott, hogy egyetemleg szavaztatta meg az egész törvényt. A francia kamara hasonlóan jár el a szerződések megszavazásánál, melyeknek egyes szakaszait nem teszik fel külön-külön szavazásra, hanem csak „en bloc“, úgy okoskodván és igen helyesen, hogy egy codex épen úgy, mint egy szerződés, egy syntetikus egészet képez, melynek egyes részeit nem lehet az egész sérelme nélkül módosítani.

Azért a francia kamara is, ha rossznak talál egy szerződést, csupán annak egyes stipulatiói revideálására a kormányhoz benyújtott indítványt szavaz meg.¹

¹ Valószínű, hogy ily eljárás mellett nálunk sem rekednének meg annyiszor és oly hosszú idő óta már oly alkotások, mint a polgári törvénykönyv tervezete, a codicatorok és enquete-ek útvesztőiben.

Mindezen czélok elérésére Lebon csak egyetlen szakasz fölvételét ajánlja a házsabályok rendelkezései közé; azt, hogy legyen följogosítva a törvényhozás egy törvényjavaslat beterjesztése pillanatában nyilvános ülésben az általános vitát megindítani, mely azonban csupán a javaslat elvi oldalára szorítkoznék, fenmaradván a kamarának, az elvi irányt módosító indítványokat szavazni meg. Ha azután a kamara elhatározná, hogy belemegy a részletes vitába, előzetesen áttétetheti a szakaszokat egy, az osztályokban választott külön bizottsághoz. A részletes vita az egyes szakaszok körül forogna s a módosítási jog ez alkalommal a tényleg fennálló föltételek mellett volna gyakorolható. Tisztán csak formalitás lenne aztán a harmadik felolvasás, melynél csupán a szövegezés nyerne megvitatást.

E kiváló jelentőségű tanulmány után *Charles Roux* értekezik a czukor-kérdésről, czélul tűzvéni ki annak kimutatását, hogy a jelenlegi gazdasági rendszer, midőn a mezőgazdaság föllendülését vette jelszavául, ennek épen nem volt segítségére; ellenben legyőzhetlen akadályokat gördített a kereskedelem, ipar és tengerészet elé; félreismerte a legnagyobb zöm, a fogyasztók érdekeit, s további fentartása Franciaországot a gyors elszegényedés lejtőjére juttatná.

E tétele bizonyítására előadja Franciaország czukortermelelése történetét, a répaczukor fölfedezése által okozott nagy forradalomig, a belföldi és a gyarmati czukortermelelést kifejlett élet-halál-versenyt, melynek során az idegen finomított czukor nemesak ellepte Franciaország piaczeit, de behatolt magába Franciaországba is, s a francia czukorkivitelt mindjobban kiszorította, szemben Németország, Ausztria-Magyarország, Belgium és Hollandia mindinkább növekvő forgalmával.

Actualis tárgyat érint *Ferdinand Dreyfuss* a hágai interparlamentáris konferenciáról és a békebarátok mozgalmáról írott cikében. („La conférence interparlementaire de la Haye et le mouvement pacifique“.) A kérdés most tényleg igen számosakat érint közelebről, tekintettel a most összeülő újabb békekonferenciára. Nem, mintha azt remélhetné valaki — írja Dreyfuss — hogy a nemzetközi eszmék solidaritásának ez újabb megpecsételése lényegesen közelebb hozná az emberiséget ahhoz az álomhoz, melyet Saint Simon megjövendölt s Lamartine megénekelt egy európai „Egyesült-Államokról“; de ha ily utopiák

nem táplálhatók is, egy ügy, melynek oly harczosai vannak, mint *Gladstone*, *Bonghi*, *Castelar*, *Jules Simon* Európa politikai elite-jéből, nem bukhatik el, s hogy az eszme immár a külügyi cancellariákban is hódít, mutatta a Behring-halászat kérdése is a legutóbbi diplomatai incidensek közt.

A nemzetközi békebiróság intézménye valóban nagy lépéssel haladt az utóbbi évtizedekben előre. E század folyamán nem kevesebb, mint 58 esetben ítélt, melyből csupán az utolsó tizenegy évre 20 esik. Legiói a ligáknak, comitéknak és fiókoknak terjesztik mindenütt a civilisált világon a békebarátok programját s buzgólkodnak azok megvalósítása mellett. Angliában az „International Arbitration and Peace Society“ s a „Wisbeck local Peace Society“, melyek több ezer tagot számlálnak; Olaszországban a lombard unio különböző fiókjai, a melyek közül a perugiai csak a múlt évben is több mint ezerötyszáz hivat gyűjtött össze a híres umbriai város tanácstermébe; Ausztriában a nemzetközi érdeklődösség elismertetése mellett egy lelkes humanista nő, Suttner bárónő dolgozik és agitál fáradhatatlanul; míg Németországon szintén örvendetes arányban szaporodnak a békebarátok egyesületei. Szóljunk-e Párisról, hol a „Société d'arbitrage entre les nations“ oly nevetek mutat az ügy élén, mint Siegfried és Yves Guyot, volt ministerek, a nagyérdemű diplomata, de Courcel báró s politikusokat, mint Desjardins és Frédéric Passy.

1892-ben megalakult végre Bernben a nemzetközi békebarátok állandó bizottsága, Európa minden nemzetei közül választott 15 taggal, mely bizottság a schweizi törvény által nemcsak mint erkölcsi és jogi személy ismertetett el, de a szövetségtanács részéről évi subventióban is részesül. Páris, London, Róma, Bern és Chicago voltak a bizottság által évenként rendezett congressusok eddigi székhelyei, s a legutóbbi, Antwerpenben tartott congressus már oly kérdéseket vetett fel, mint a china-japán arbitrage, azután a nemzetek között meghatározott időre kötendő békeegyezmény kérdése, nemzetközi jogi tanszékek felállítása, munkásszövetkezetek képviseltetése a congressuson, az európai államokat a gyarmati területek kizárólagos protectoratusától eltöltő egyezmény stb.

Ezeknek a congressusoknak mintegy hivatalos organuma s azok fölött áll az 1888. október 31-én életbeléptetett interparlamentaris conferentia. A conferentia első párisi összejövetelén,

1889-ben, Jules Simon elnöklete alatt még csak 99 volt tagjainak száma, a francia, angol, olasz, spanyol, belga, dán, magyar, görög és amerikai nemzetekből; de már az 1890-ik júliusi londoni összejövételén 116-an vettek részt, köztük a storthing által hivatalosan kiküldött norvég képviselők, lord Herschell, lord-cancellár elnöklete alatt. Következő évben Rómában Biancheri kamarai elnök vezetése alatt már 15 volt a résztvevő államok száma. Numa Droz vezette a tanácskozásokat 1892-ben Bernben s ez alkalommal a francia kamarák küldöttje maga Trarieux, a jelenlegi igazságügyminiszter volt, 1893-ban Brüsszelben, 1894-ben, mint tudjuk, Hágában jött össze az értekezlet, a mikor 1500-an jelentették be csatlakozásukat Európa különböző parlamentjeiből, s 150 parlamenti tag volt személyesen jelen, köztük 14 francia.

Ismerjük az ez alkalommal hozott határozatokat, melyek egy nemzetközi békebiróság elvének elfogadására s az államok közt támadható conflictusok békés elintézésének módjára, továbbá háborúban a magántulajdon védelmére, a semlegességüket fenntartani kívánó államok semlegessége biztosítására, a sajtóhoz intézendő felszólításra vonatkoznak. De legfontosabb volt reánk nézve ezek közt a román küldöttek által fölvetett indítvány bukása, mely közvetve a magyar állam tekintélye ellen irányulólag annak a kérdésnek megvitatását sürgette, hogy milyen elbánás illeti meg a nemzetiségeket egy különböző ethnographiai összetételű államban. Hogy hasonló viszálykeltésre számított s teljesen inopportunos kérdésnek tárgyalása jövőben egyáltalán lehetetlenné tétessék, ezért határozta el a conferentia, hogy jövőre semmi indítvány se legyen napirendre tűzhető a bureau-igazgató előzetes véleményének meghallgatása nélkül.

Érdekesnek tartjuk még kiragadni a füzet gazdag tartalmából *Motoyosi Sarjau* jeles dolgozatát is a modern Japánról és a koreai kérdéstről. („Le Japon moderne et la question coréenne“.) Rendkívül tanulságosak az exoticus nevű szerző nézetei az ép befejezett china-japáni conflictusról. Szerinte jogosult optimizmus azt hinni, hogy a nagy világtörténeti tényben, mely most lefolyt előttünk, az emberiségnek jobb ösztönei fognak végre is felülkerekedni, s Korea függetlensége kiindulási pontja lesz egy hatalmas reactionnak, mely az évezredek óta traditióiban megcsontosodott Chinát bele fogja vezetni az európai civilizatio haladó

áramába. És ezen a téren sokat és nagyot várhatunk e szorgalmas és nagy képességekkel megáldott néptől, melynek kitaratása, politikai és társadalmi nagy erényei, eddig nem érvényesülhettek az emberiség közügye érdekében, mert minden szellemi megnyilatkozását lenyűgözte a hivatalos mandarinátus szűk és elfogult látköre.

Ezt a párhuzamot különben élesen és sok szellemmel vonta ki épen a napokban a brüsseli egyetem világhírű tanára, *Elisée Reclus* is egy előadásában, melyben azt vizsgálta, hogy a japániai győzelme mily eredményekkel járhat esetleg a chinai birodalom egész culturájára nézve. Csak föl kell tételoznünk, mi lenne p. o. Európából egy teljesen és kizárólagosan classikus műveltség nyüge alatt. Nem volnának sem vasútaink, sem távirdáink, sem telephonunk, sem iparunk és köztisztaságunk. Ugyanez a helyzet most Chinára nézve; ott is egy szent és megközelíthetetlen tudományosság czopfos formulái tartják lekötve az erőket és a profán élettől elzárkózva, privilegizálják a korszerű tudás hét pecséttel elzárt könyvét. Makacs conservatismus, a mult meddő imádata s bizonyos szellemi fetisizmus ül nyomasztólag a közélet minden intézményén s a mozdulatlanság halálcsendjében elsorvadva hal ki minden közeszmény a szivekből. Hosszú századokon át, mely alatt a népek millióit mind közelebb hozta a közös célok felismerése egymáshoz s az emberi nem erkölcsi végcéljához, csupán China maradt meg elsánczolva a római és hellén civilisatiót megelőző culturája bástyái mögött, barbárnak tekintve minden idegent, mely betolakodni mert kast-szervezetének dohos falai közé. Ennek a rendszernek megdőlését jelenti China óriási veresége, ennek a leczkének tanulságait várja most tőle a nyugot, mely rokonszenves részvétellel, de a történelem igazságaiban rejlő ellenállhatatlan erő fölemelő tudatában értesült az elkerülhetetlen fordulatról.

—n—r.

* * *

Stange: Die christliche Ethik in ihrem Verhältniss zur modernen Ethik. Paulsen, Wundt, Hartmann. Preisgekrönt von der theologischen Fakultät in Göttingen. Göttingen, 1883. VI+99 lap. Nagy 4r. Ára 3 mark.

E kitüntetett pályamű éles kritikája Paulsen, Wundt és Hartmann modern ethikai rendszereinek, melyek gyökeres hibáit azok vallástalan álláspontjában látja, holott az igaz erkölcsi életnek egyedüli biztos alapja csak a vallás lehet. Nem a részletkérdések érdeklik, sőt inkább az említett három modern ethikusnak főbb alapelveit veszi vizsgálódás alá; nevezetesen azt a módot, a melylyel e bölcselők az ethikai fogalmakhoz, eszményekhez s azok lényegéhez jutnak; aztán az erkölcsiség célját s azt a képességet keresi, a melynél fogva az eszmények gyakorlati indokol s az erkölcsi élet különböző köreinek átalakítására szolgálhatnak s végeredményében arra a következtetésre jut, hogy az ethika vallástalan megállapítása általában véve szilárd morális világnézetre és élő meggyőződésre nem vezethet.

Paulsen „utilitarismusa“ szerint az erkölcsi eszmény a társas közösség jóléte, vagyis „az emberi tökéletesség értelmében vett objectiv életalakulás“, a mi más szóval annyit jelent, hogy az elérendő legfőbb jó a természetes emberi élettevékenységek és képességek normális kifejtésében és fokozatos fejlesztésében áll. Subjectiv eudámonizmussal van tehát itt dolgunk, a melyben „az individualis existentia élvezete“ képezi az erkölcsiség utolsó célját. Az erkölcsi cselekvésnek célja az ember, mint subjectiv lény, míg az emberiség objectiv történeti fejlődésének a tényével Paulsen épen nem számol.

Az utilitarismus magasabb fokozata a *Wundt* lipcei tanár által ethikai főművében képviselt, ú. n. „erkölcsi evolutionismus“, mely a lét alapját, értékét és célját a szellem-erkölcsi élet fejlődésében látja s így minden erkölcsi cselekvés zsinórmértékét is ebben szemléli. Az erkölcsiség legközelebbi célja tehát a cultura, vagyis a culturalis javak, mint „objectiv szellemi értékek“ eszközlése és fokozása, míg annak végcélja az emberi szellemi erőknél való végtelenségig való fejlesztése. Ez a legmagasabb eszmény azonban — szerző szerint — vallás nélkül föl nem fogható és gyakorlatilag sem realizálható. Hiányzik tehát az objectiv mérték a *Wundt* által hangsúlyozott „objectiv érté-

kek“ meghatározására. Feledte a nonnativ elvek jelentőségét az etikában.

Paulsen utilitaristikus és Wundt evolutionistikus álláspontján túlment *Hartmann* ú. n. „transcendens-negatív monismusa“ az ethika terén. Az a negatív eszmény azonban, a melyet Hartman pessimistikus metaphysikája alapján nyer, s a mely szerint az észszerű akarat utolsó célja: az akarat észszerűtlenségéből eredő létnek tagadásában áll, megint csak képtelen a pozitív erkölcsi cselekvés indokolására. E végcélnek szolgálatában álló életnek észszerűvé való fejlesztése Hartmann etikájának egyoldalúan individualistikus és intellectualistikus jellegére vezetnek. A lényegazonosságnak pantheistikus gondolata sem szolgálhat erkölcsi főelvül, mert e pantheismus Hartmannál végelemzésében különben is naturalismussal és fatalismussal végződött.

E három ethikai rendszerrel állítja szembe *Stange* a keresztény theismus transcendens pozitív elvét, mely szerinte egyedül képes az ethika kielégítő megállapítására és szabályozására. Az isteni végcél az Isten tökéletes személyiségében gyökerezik, mely cél abból áll, hogy az ember személyiségében eredetileg foglalt képesség az isteni képmás szerinti tökéletes személyiséggé fejlődjék ki. „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes!“ — az a keresztény ethika főprincipiuma. A keresztény ethika eszménye tehát az etikailag fejlődő személyeknek teljes közössége, vagyis „istenországa“ mint a pozitív erkölcsi cselekvés valódi célja, s az „istenfiúság“, mint e cél megvalósulásának indoka.

Érvelései azonban nem mindenütt ütik meg a kívánt mértéket.

* * *

Gutberlet: Die Willensfreiheit und ihre Gegner. Fulda, 1893. VI+272. l. Nagy 8r. Ára 3.50 mark.

Szerző az akarat szabadságának objectiv tényét az ethika sarkpontjának s oly evidens és megdönthetetlen érvényű igazságnak tartja, hogy a kevésbbé műveltek is kénytelenek azt azonnal belátni. Eminens gyakorlati jelentősége az akarat szabadsága kérdésének abban áll, hogy az emberi cselekvés erkölcsi felelőssége s így az emberiség egész erkölcsi élete e kérdés nélkül

megfejtethetlen talány volna. Gutberlet tehát az akarat szabadságát nem mint problémát, hanem mint megdönthetetlen érvényű dogmát tárgyalja, s tisztán apologetikai jellegű fejtegetéseiben különösen a scholastikából merített bizonyítékokkal támadja és czáfolja az újabb nevesebb deterministákat.

Az akarat szabadsága ellen felhozott érveket a morálstatisztika, az anthropologia, a physiologiai psychologia, a speculatio s az ú. n. mechanikus világnézet részéről sok ügyességgel, de kevésbé behatóan czáfolja. Az akarat szabadságát az ú. n. választó szabadság („Wahlfreiheit“) értelemben veszi s helyenkint „physikai szabadság“-nak is definiálja. Az a körülmény azonban, hogy nemcsak a stoikus philosophia, hanem az újszövetség is kizárólag az ú. n. realis szabadságot érti *ἐλευθερία* alatt, s hogy Augustinus igen gyakran az Isten iránti teljes öndaadást vagy valódi erkölcsiséget nevezi szabadságnak, mint a cselekvés formai képességének: mindez visszatarthatta volna szerzőt a maga definitiójának felállításától. Úgy látszik. szerző nem ismeri e kérdés terminológiáját és azt a különbséget, melyet a német ethikusok a realis és tisztán alaki szabadság, vagyis választó szabadság mint képesség között tesznek.

A formailag és methodologiailag meglehetősen hibás és hiányos fejtegetések után az akarat szabadsága kérdésének alapjait vizsgálja s annak elleneit czáfolja. Aquinoi Tamás bölceleltéből merített bizonyítékokkal műve főkérdését „a szabadság egyéni tudatának megdönthetetlen bizonyosságaira“ alapítja. s itt sorra czáfolja Lombroso, Schopenhauer, Hartmann, Wundt, Paulsen, Höffding s más modern deterministáknak kötött akaratelméleteit. De azért szerző álláspontja mégsem az extrem indeterministikus álláspont. Bizonyos határig elismeri a determinatiók jogosultságát, s átmeneti hidat keres az absolut determinismus s a tiszta indeterminismus között. Elismeri nevezetesen, hogy a szellemi világ tényeinek és jelenségeinek is van elégséges alapja; elismeri képzeteinknek az akarathatározásokra vonatkozó hatalmát, s hogy igen sok függ az akaratnál az egyéni jellemtől, neveléstől, nemzeti és vallásos hagyományoktól, egyedi sajátságoktól s a külső viszonyoktól, úgy hogy akaratszabadságunknak a köre szerző szerint is meglehetősen korlátooltnak mondható.

A mű hibája a kevésbé biztos terminologia és hibás, sőt hiányos bizonyítékai terén keresendő. Állításai sokhelyütt erőli-

tettek, sőt helytelenek. Nem áll az, hogy Lotze egy mechanikus világnézetnek hódolt volna, s Wundt épen nem volt az első determinista. Nem ismeri Schleiermacher: „Über die Freiheit des Menschen“ című művét s több helyütt tájékozatlan a kérdésére vonatkozó irodalomban.

Különösen két érdekes gondolat van szerző művében. Az egyik, hogy morál-statisztikai fejtegetéseiben állást foglal Lombroso amaz ismert theoriája ellen, a mely a gonosztevőket az epileptikusokkal, a lelki betegekkel, avagy a még műveletlen vadakkal azonosítja; a másik, hogy az öngyilkosságok nagyobb mérvben a reformációval kezdenek terjedni, s e jelenségnek abban találja magyarázatát, hogy egyfelől a német ember már magában is okoskodó természeténél fogva kiválóan hajlandó az öngyilkosságra és Luther ú. n. hitből való megigazulási tana csak gyümölcse e beteges okoskodásoknak; másfelől Luther alaki főelve (nem a traditio, hanem az írás az egyedüli vallási norma!) megfosztja a gondolkodó embert a hitbizonyosságtól, úgy hogy nem csodálkozhatunk rajta, ha a mindinkább fokozódó vallástalanság épen a protestantismus fókusain található stb., a vallástalanság pedig kivieszi az élet realis alapjait s belehajt az öngyilkosságba. Adatait e megjegyzéseibe Öttingen nagy morál-statisztikai művéből meríti, de nem egy helyütt hamisan és célzatosan csoportosítja.

Dr. Szlavik Mátyás.

* * *

Az „Athenaeum“ könyvkiadó-társulat most adta ki Kossuth iratainak ötödik kötetét, melyet Helfy Ignác rendezett sajtó alá s tartalmát történelmi tanulmányok képezik az 1860—63-ig terjedő időszakból s a lengyel forradalomból. Az eseményeket Kossuth az októberi diploma létrejövetele és a varsói értekezlet feletti észrevételeivel vezeti be, melyeket érdekesen vizsgáltnak meg a Kossuth által közölt diplomai okmányok s a magyar emigratio levelezései. Félremagyarázhatlan valóságában mutatja ebben Kossuth Napoleon kétszínű magatartását a magyar ügygel szemben, mely annyira ment, hogy a francziák császára még azt sem engedte, hogy Victor Emánuel saját kockázatára Magyarországgal közös actiót kezdjen Ausztria ellen. Nagyérdekűek az ezzel párhuzamos magyarországi eseményekről Jósika Miklós báró levelei

Kossuthhoz. Következnek a Cavour halálával és Olaszország elismertetésével kapcsolatos értesítések és informatiók. Közbe-közbe vázlatos jellemzéseket szúr közbe Kossuth a szereplő, az irányadó egyéniségekről. Valero Lőrincz barátjához írt levelei Kossuthnak a personalis unióról adnak nagybecsű irányszempontokat s az olasz-magyar cooperatio lehetőségét tárgyazzák. Becses adalékok ezek ahhoz a forrongó kor történetéhez, a melyben a magyar ügy néhány rajongója merész kézzel készült belekapni az események forduló kerekébe, hogy megváltoztassa egy csapásra Európa politikai arczatát. Kossuth iratai a leghivatottabb forrásból egészítik ki azokat a leleplezéseket, melyek napról-napra látnak napvilágot mindazoktól, kik ebben a nemzetközi forradalmi szövetségben egy vagy más irányban tényezők voltak, habár sok részletről még nem jött el az ideje félrevonni a fátylat. Nagyon természetes és magától érthető, hogy politikai memoir-irodalmunknak nincs ez iratoknál értékesebb emléke. Kossuth iratainak megelőző köteteit idegen nyelvekre is részben lefordították, részben bő szemelvényben ismertették; így csak újabban is Chiala olasz senator világosította meg azok alapján azt a viszonyt, mely Kossuthot politikai és személyes érintkezéseiben Cavourhoz fűzte. Ez újabb kötet, mely irodalmunknak büszkesége lehet, az abban foglalt nagyfontosságú kortörténeti adatoknál és forrástekintélyénél fogva nem kevésbbé fogja kiérdemelni a külföld figyelmét. A kötet ára 5 frt.

* * *

„Az egységes és realis természet-philosophia alapvonalai. I. A lét philosophiája. Írta Dr. Simon József Sándor. Budapest. Kilián Frigyes bizománya. 1895.“

Szerző br. Eötvös Lorándnak, mint hazánkban „a természettudomány legelső képviselőjének“ ajánlja 271 lapra terjedő művét, mely kosmogonikus alapon, részint a Schelling-féle természet-philosophia feltámasztásával kíséri meg a bölcelet örökké actualis problémáit megoldásra juttatni. Nem vonjuk kétségbe ennek az álláspontnak se jogosultságát, de fölöslegesnek tartjuk azt azzal az újabb philosophiai irodalmunkban fájdalom nagyon is lábrakapott garral hirdetni, mintha itt valóban valami olyan újat kapnánk, a melyet a bölcelet történetének eddig ismert

methodusai nem nyújtanak hasonlót. Nagyfokú dilettantismust árul el ez a gondolkozásmód. Pedig dr. Simon József Sándor valódi szeretettel merül el tárgyában, mely egy egységes, érzéki alapon nyugvó álláspont kifejtését czélozza; de hogy új rendszert is alkotott volna, azt nem lehet mondani. Hiszen Herbart individualistikus metaphysikája ugyanazokon a nyomokon indul, melyeken Simon József a világalakulás titkát magukból az atomokból érzékíti meg. Az az új philosophiai szemléletmód, melyet a szerző lefoglal magának, részben Kantnak térfogalmához csatlakozik, csak hogy míg Kant a tért a test tapasztalati, empirikus fogalmától nem tudja végleg elválasztani s azt a megismerés a priori formájának állítja, addig szerzőnk tovább akar haladni, hogy a tér való mibenlétét vizsgálja s ezt magával a léttel azonosítja. A térbeliség — úgymond — maga az ellentét nélküli és megváltoztathatlan lét, az egyetlen substantia, melynek concret tagozódottságai alkotják az accidentalis önjelentkezés, önnylvánulás, önterjeszkedés, tehát létezés egyedi testi alakjait. Nincs valóság tehát más, mint az ellentét nélküli lét, az önnylvánulás, az önterjeszkedés, az önfeszülés, azaz az öntérbeliség maga.

Ezzel megczáfoltnak hiszi szerző Du-Bois-Reymond-féle „ignoramus et ignorabimus“ azon dogmáját, hogy az eddig felállított physikai elméletek is mind kifogás alá esnek. mert még a legkedvezőbb esetben is marad utánok bizonyos transcendentális residium. Ezzel szemben jelzi szerző a különbséget az ő álláspontja és a mai természettudományok elméleti álláspontja közt. A mai természettudományok — magyarázza — abstract, substantialis anyagból és az anyagon nyilvánuló erőkből akarnak megmagyarázni mindent; ellenben az ő álláspontja egyedi concret tapasztalati önfeszültségekre épít. Ez az önfeszültség képezi az alap gondolatot Simon bölcselkedésében, de annak tulajdonképeni értelmét, jelenségét nem fejt meg, összetettségét nem látja. Hibáztatja a mai természettudományok abstract, dogmatikus világfelfogását, pedig maga az önfeszültség is abstractio, mint a hogy a térbeliség is a terjeszkedésnek abstractiója.

A testfeszültségeknek egyszerűbb alkotó elemeit Simon molecula-feszültségnek nevezi. Azután áttér az úgynevezett „éter“ és „üres tér“ feltevéseinek tarthatatlanságára, sorban alkalmazza ezen feszültségi elméletét az ásványalakulásoknál, az úgynevezett kristályodott, kristályos és amorph testek képződésénél, a gáz-

feszültségek, vízgőz-feszültségek érzékeltetésénél. Érdekesei magyarázza a gravitációt, mint földünk gátló önfeszültségét s vele szemben a környezet szabad feszültségének érvényesülését. Végül a világalakulás kérdésével foglalkozik s itt kimutatja a Kant, Laplace-féle elmélet lehetetlenségét és ellenmondásait, kezdve a khaosz állapotától, végig az elemek kiválásán és egyesülésén, egészen naprendszerünk bolygóinak elhelyezkedéséig, a carbon és oxygenium együttes felszabadulásának törvénye által. Mindezt az atomterjeszkedés természetéből magyarázva.

Könyve végén azonban maga Simon is elismerni látszik, hogy az, a mit előad, tulajdonképen nem annyira philosophiai rendszer, mint inkább objectiv tényrendszer. De azért azt hiszi, hogy azzal szemben philosophiai rendszer nem állitható többé, mert hiszen épen azért, mert az eddigi összes rendszerek az emberi gondolkodásnak bizonyos meghatározott fejlődéstényei alkotják, már azáltal maguk is tárgyaivá lesznek az ő ténymagyarázó álláspontjának.

* * *

„Az egység és többség tana a büntető jogban. (Egy büntető cselekmény és bűnhalmazat.) Írta Dr. Finkey Ferencz, a sárospataki jogakadémia nyilvános rendes tanára, Sárospatak.“

Büntető jogirodalmunkban egyike a legtöbbször vitatott kérdéseknek a halmazat tana, a mi természetes is, mert tárgya nem csupán az elmélet szempontjából igényel megvilágosítást, de a gyakorlati téren is mindennapi alkalmazást és eldöntést követel. Különösen az eszmei halmazatról áll ez. Finkey elég szerényen csak a meglevő tanokat akarja tisztázni, a nélkül, hogy dolgozatának az eredetieskedés problematikus dicsőségét vindicálná. Ebben a szerénységben nincs igaza, mert könyve jól megírt munka, mely tiszta, világos előadásban mutatja be nekünk a kérdés egész irodalmát a jogirodalom, törvényhozás és judicatura mai állása szerint. A bűnhalmazat fogalmát Garraud, Binding, Liszt stb. idevágó nézetei egybevetésével állapítja meg, ép úgy rendszeres meghatározását adja a cselekvésnek, melyben Merkel, Mayer, Habenmas nézeteihez csatlakozik. A természetes egység rövid tárgyalása után aztán áttér azon két bűnalakzatra, melyeket a tudomány a törvényhalmazat és törvényes, illetőleg jogi

egység fogalmában állított fel. Részletesen szól itt a *consumptio* és az *alternativitas* viszonyáról. Mindezeket egyszerű jogesetekkel illusztrálja s részben felsőbb bíróságaink gyakorlatából vett példákra vezeti vissza. Egész külön monographiává dolgozza fel az összetett vagy összefoglalt, a folytatólagos büntetendő cselekményt s a *collectiv delictumot* is. Abban azonban már helyesen hajlik az újabb felfogáshoz, hogy nem utalja a halmazat körébe azokat a cselekményeket, melyeket a tettes egy más cselekményért megérdemelt büntetésének kiállása alatt követ el.

Hasznos és a kitűzött tárgyon jóval túlmenő általános érdekű *conclusioni*okban is tanulságos a 207 lapra terjedő munka, mely könnyű, élvezhető irályáért is igen ajánlatos lehet mindazoknak, kik a büntető jogtudomány alapproblemáival foglalkoznak, vagy gyakorlati téren alkalmazzák büntető törvénykönyvünket. Abban, a mit könyve bevezetésében mond Finkey büntető *codex*ünkről, mely a régi *doctrina* tételeit szentesítve, megköti a bíró kezét abban, hogy újabb és helyesebb tudományos elméletet követve, a tudomány vívmányait a gyakorlatban is alkalmazza: teljes igazat adunk neki, s mert véleménye e tekintetben a miénk is, azért örülünk alapos és világosan tájékoztató munkájának.

A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Negyedik és befejező közlemény. —

A ministeri felelősség.

I. Mint már említém, a ministerium alkotmányunk szerint kettős állást foglal el az állami életben, mert egyrésztől a király bizalmából és az ő kinevezése alapján a királyi kormányzat legfelsőbb szerve; másrésztől az országgyűlési többség bizalmából a király tanácsa.

Az első minőségben az országgyűlés ellenőrzése alatt áll, a mennyiben felvilágosításokat adni tartozik és minden hivatalos eljárásáért és minden rendeletért, melyet aláír, felelős; a második minőségben pedig csakis az országgyűlés bizalma alapján működhetik, mert ha az országgyűlés iránta bizalmatlanságát fejezi ki, elveszti az erkölcsi alapot arra, hogy a királyt az országgyűlési többség nevében tanácscsal ellássa.

Az 1848. évi III. t.-cz. 4. §-a szerint a ministeriumnak minden egyes tagja mindennemű hivatalos eljárásáért felelős; a 32. §. értelmében pedig a ministerek felelősségre vonhatók:

a) minden oly tettért vagy rendeletért, mely az ország függetlenségét, az alkotmány biztosítékait, a fennálló törvények rendeletét, az egyéni szabadságot, a tulajdon szentségét sérti, s általuk hivatalos minőségben követtetik el, vagy adatik ki;

b) a kezeikre bízott pénz és egyéb értékek elsikkasztásáért, vagy törvényellenes alkalmazásáért;

c) a törvények végrehajtásában, vagy a közcsend* és bátorság fentartásában elkövetett mulasztásokért, a mennyi-